

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa4v Dik-Ray

Siddhanta-Kaumudi.

VOL. II, PT. I.

Now available

Principal S. Ray's

Rs. As.

1.	Siddhanta-Kaumudi vol I, part I (up to Sandhi)	2	8
Do	Do vol II (Karaka and Samasa)	4	8
2.	Sakuntalam	3	8
3.	Uttareharitam	3	8
4.	Medra-Rakhasam	3	8
5.	Raktavali	2	12
6.	Meghadutam	2	0
etc.	etc.	etc.	

Published by K. Ray, M. A.

90-14, Harrison Road, Calcutta.

“त्वत्प्रीत्यथं सरस्वतीविनोदं कुर्मः”—पञ्चतन्त्रम्

सारदाविनोदे

श्रीमदभरीजीदीक्षितविरचितायाः

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

द्वितीयो भागः

कारकसमासात्मकः

विद्याभारविद्यालयाध्यक्षेण

श्रीसारदारञ्जनविद्याविनोदेन

कृतभाषन्तरः तत्कृतया मितभाषिणीसमाख्यया

व्याख्यया च समेतः

—o—

1/1/1

BHATTOJI DIKSHITA'S

SIDDHANT-KAUMUDI

KARAKA AND SAMASA

Vol II

WITH TRANSLATION AND SANSKRIT COMMENTARY

BY

SARADARANJAN RAY, M. A.,

Late Principal Vidyasagar College,

Rs. 2/8.

Agents—

Sanskrit Book Depot
28/1, Cornwallis Street, Calcutta.

Fourth Edition revised by
K. Ray, M. A.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL

LIBRARY

446.

13/10/53.

Sd. V. Dik. Ray

Vol. II-4-I

Printed by B. B. Ghose,
at the LALIT PRESS,
5, Madan Mitter Lane, Calcutta.

PREFACE

This edition of the Siddhanta-Kaumudi is intended to serve two purposes as explained below.

More than 40 years ago I felt the need for an English Translation of Bhattoji Dikshita's Vritti on the rules of Panini. Editions are now available with English explanation of the rules and notes in English. These serve useful purposes undoubtedly, but, as they do not translate Bhattoji, the want, I felt then, still exists. The present edition is expected to meet this want.

Those who have read Bhattoji with some care, know that a literal translation of his Vritti, instead of helping the learner will serve only to bewilder him. I have therefore tried in the following pages to translate Dikshita's thought instead of his words, trusting that thus alone I might be of service to such of our young men as intend to study Sanskrit Grammar but have not the opportunity to sit with a professor.

After I had commenced my work, some of my pupils asked me to begin with the second part, the part on Karaka and Samasa, which our B. A. candidates have to read for their Examination. I thought it would be odd for the second part to go out before the first and saw some of my friends on this point. The order in which the part appeared, so long as their appearance was assured, was declared immaterial. My hesitation was removed, but

Mahamahopadhyaya Pandit Pramathanath Tarkabhushan gave altogether a new complexion to the undertaking itself. It was suggested that scholarship of Bengali Pandits was at a discount outside Bengal and this was mainly because they did not study Panini's grammar. The study of Panini was a necessity more to the children of the Pandits of Bengal than to the Englishknowing young men of India. In Bengal, an easy Sanskrit Commentary to the Siddhanta-Kanmudi was more urgently needed than an English Translation of Bhattoji. A commentary free from the technicalities of the system of Panini, so far as practicable, has to be written for our would be Pandits now studying at *Tols*. Existing commentaries are for those only who are already familiar with mechanism of Panini's Grammar. I was requested accordingly to write a suitable Sanskrit Tika for beginners for my contemplated edition. The request was repeated and came from different quarters. The task was overwhelming for an old man with an incurable brain-disease. Yet even with a full knowledge of my incapacity, I could not disregard the repeated requests of my esteemed friends and decided to try to add a commentary, with what result it is for my readers to say. If the commentary is deemed suitable, well and good ; if not, my readers will greatly oblige me by suggesting the course to follow. This is only one volume out of nine over which the work is calculated to extend, so there is ample time yet to mend.

I had occasion, here and there, to differ from existing commentaries and sometimes from the author also. The passages involve points of fundamental importance and I humbly and respectfully invite the attention of the learned public for an authoritative pronouncement on them.

In conclusion, I beg to express my indebtedness to Pandit Sitaram Sastri for valuable suggestions while reading the proofs.

CALCUTTA

August, 1920

}

SARADARANJAN RAY

N. B.—When there is no danger of confusion, expressions like “कर्त्ता takes बही,” “समानाधिकरण words,” “masculine” words &c. will be freely used in the following pages instead of such precise but ponderous statement as ‘the word designating the कर्त्ता takes बही’, “words designating things that are समानाधिकरण”, “words applied to objects in the masculine” etc. By the bye, an English synonym for समानाधिकरण is a desideratum. I have ventured to coin a word; ‘collocative’ for समानाधिकरण seems to serve the purpose well.

मितभाषिणीकृतो विज्ञापना

नमस्कृत्य शिवं साम्बं प्रणम्य च गणाधिपम् ।
 अभिवाद्य जगद्वन्त्यां वाणीं ज्ञानप्रदां तथा ॥ १ ॥
 त्रिदिवस्थं नमस्कृत्य तातं श्रीश्यामसुन्दरम् ।
 आचार्य्यं श्रीमद्देशब्ध न्यायरत्नोपनामकम् ॥ २ ॥
 सारदारजनेनेयं दीक्षिताशयदीपनी ।
 सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या लिख्यते मितभाषिणी ॥ ३ ॥
 विदुषां मतमालोच्य व्याख्यातृणां पदे पदे ।
 यदलं बालबोधाय तन्मात्रमिह कथ्यते ॥ ४ ॥
 प्रौढानां तु विनोदार्थमास्ते शब्देन्दुशेखरः ।
 नागेशस्य तथा साध्वी दीक्षितस्य मनोरमा ॥ ५ ॥
 ताभ्यामेव विज्ञानन्तु धीरा सूक्ष्मेक्षिकां कवेः ।
 ममेयं जायतां तेषां केवलं मार्गदेशिनी ॥ ६ ॥
 क दीक्षितवचोमङ्गली क चाहं विकलेक्षणः ।
 क्षमन्तां सञ्जनास्तन्मे चापलं रचितोऽञ्जलिः ॥ ७ ॥
 अशेषदोषजुष्टेऽस्मिन् यद्येकोऽपि गुणोदयः ।
 आलक्ष्येत बुधेर्नूनं लभेयं कृतकृत्यताम् ॥ ८ ॥
 विरुद्धमविरुद्धं वा पूर्वैरिह नवं वचः ।
 यदुक्तं सादरं तत्र विदुषां मतमर्थये ॥ ९ ॥

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

द्वितीयो भागः

सुवर्धप्रकरणे—प्रथमा

५३२ । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा

॥ २ । ३ । ४६ ॥

दीक्षितः । नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः (क) ॥ मात्र-
शब्दस्य प्रत्येकं योगः (ख) । प्रातिपदिकार्थमात्रे, लिङ्गमात्राद्याधिक्ये
संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् (ग) । उच्चैः, नीचैः, कृष्णः श्रीः
ज्ञानम् (घ) । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्रे
इत्यस्योदाहरणम् (ङ) ॥

The sense of an uninflected word (प्रातिपदिक) is that which is invariably suggested by the sound of the word. The word मात्र is connected with each of the constituents of the *वच* that precedes it. The first triad of case-affixes indicates the sense only of a प्रातिपदिक ; or in addition, its gender only or measure only ; or it indicates a number only. Thus उच्चैः &c. Uninflected word without gender, or restricted to one particular gender, are illustrations of प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा ।

नितभाषिणी । (क) मूलतः शब्दो द्विधा भिद्यते प्रायेण—वातुः प्रातिपदिकश्च । यत्र क्रिया नाम धात्वर्थः । प्रातिपदिकार्थं प्रति तु विप्रतिपत्तिर्दृश्यते, अतः समाधि-
काङ्—नियतेति । उच्चारिते प्रातिपदिङ्के 'नियता' अव्यभिचारिणी 'वृत्पस्थितिः'

प्रातिः स्वरप्रातिः यावत् यस्य स एव 'प्रातिपदिकस्य अर्थः' । यमर्थे प्रातिपदिकं न व्यभिचरति स प्रातिपदिकार्थ इति फलितम् ॥ (ख) सूत्रे प्रातिपदिकार्थे लिङ्गस्य परि-
साध्यस्य वचनस्य इति हन्तः । ततः अवधारणवाचिना मातशब्देन समासः । तत्र
मातशब्दो हन्तान्ते श्रुत्वाप्यः सन् प्रत्येकं हन्ताङ्गानि विशिनष्टि इत्याह मातशब्दस्येति ॥
(ग) स्त्राचरणि व्याख्याय सूत्रार्थं व्याचष्टे प्रातिपदिकेति । इह आदिशब्देन परि-
साध्यभावस्यापि यद्वचनम् । लिङ्गभावम् आदिशब्दोक्ते 'लिङ्गमात्रादिनो' लिङ्गमात्रं
परिमाणुमात्रस्य इत्यर्थः । तयोः 'आधिक्ये' श्रुतिरिक्ते प्रथमा स्यात् ॥ एवमिह चत्वारो
विधयाः प्रथमायाः ॥ एकस्मात् प्रातिपदिकार्थेमात्रम् । अत स्त्रार्थे प्रत्ययः । मिलितौ
प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृतेरर्थे समयतः, नाधिकं क्तिञ्चत् ॥ द्वितीयस्य येन केनचिद्विङ्गमात्रेण
युक्तः प्रातिपदिकार्थः । इह लिङ्गं प्रत्ययार्थः । प्रकृतिप्रत्ययौ मिलितौ प्रकृतार्थं
लिङ्गस्य बोधयतः ॥ येन केनचित् परिमाणुमात्रेण युक्तः प्रातिपदिकार्थस्तृतीयः । अत्र
परिमाणुं प्रत्ययार्थः । मिलितौ प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थं परिमाणुस्य समयतः ॥
संस्कारमात्रं चतुर्थः । इहापि स्त्रार्थे प्रत्ययः ॥ (घ) एतानि तु प्रातिपदिकार्थेमात्रे
प्रथमाया उदाहरणानि । न तु कस्य इति पुंस्तुस्यापि बोधो जायते । तत् कचमिदं
प्रातिपदिकार्थेमात्रं इत्यस्योदाहरणं, न च लिङ्गमात्राधिक्यस्य ? उच्यते—भगवति
कचमन्तः पुंस्त्रेण नियतः उदाहरितेऽस्मिन् शब्दे यथा भगवदाज्ञेयस्य स्थितिर्नियता
तथा पुंस्तुस्यापि । तेनात्र 'नियतस्य स्थितिः प्रातिपदिकार्थः' इति क्त्वा लिङ्गमपि
प्रातिपदिकार्थं एव, न च तत् प्रातिपदिकार्थात् वाच्यम् ॥ एवं श्रीः ज्ञानमि-
त्यादिवपि ॥ (ङ) उदाहरणेषु उच्चैर्भेदैरित्यव्ययं त्रिषु लिङ्गेषु समानमिति
'अलिङ्गम्' । कस्य, श्रीः ज्ञानमिति 'नियतलिङ्गाः' शब्दाः ॥

दीक्षितः । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य । तटः, तटी, तटम् ।

But of mere gender in excess (लिङ्गमात्राधिक्य) examples are
furnished by words having more than one gender. Thus तटः &c.

मितभाषिणो । इदोदाहरणेषु वा हि तटरूपा व्यक्तिः तटः इत्यनेन गम्यते, सेव
तटी इति, तटमिति च । तत् तटरूपाया व्यक्तेर्वेधि लिङ्गस्योपस्थितिर्न नियता लिङ्ग-
मव प्रातिपदिकार्थाधिक्यम्, प्रथमा च लिङ्गमात्राधिक्य एव ॥

दीक्षितः । परिमाणमात्रे द्रोणो ब्रीहिः (क) । द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नो ब्रीहिरित्यर्थः (ख) । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थः अभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्य-परिच्छेदकभावेन ब्रीहौ विशेषणमिति विवेकः (ग) ॥

As an example of mere measure in excess we have द्रोणः in द्रोणो ब्रीहिः । The sense here is—ब्रीहिः measured by the measure known as द्रोण । In द्रोणः, the affix सु means measure and the sense of the base द्रोण qualifies this sense by identifying it with द्रोण । The sense of the affix, thus modified, qualifies ब्रीहिः being related to it as परिच्छेदक (measurer) is towards परिच्छेद्य (to be measured) .

मितभाविणौ । (क) अथात्र द्रोणशब्दस्य कोऽर्थः ? 'द्रोणमानय' इत्युक्ते काष्ठभाजनं ब्रीहिभाजनं वा किञ्चिदानौयते येन शस्यानि मीयन्ते ! तदेव भाजनं द्रोणशब्दस्य मुख्यार्थः । इह तु वाक्ये 'द्रोणः' इति ब्रीहिः' इत्यस्य समानाधिकरणतया विशेषणम् । न ज्ञातु भाजनं किञ्चित् तत्राविधं ब्रीहिविशेषणं भवितुमर्हति । तेनात्र शौण्डिहितानौयते—द्रोणपरिमितो द्रोण इति । तथा हि अत्र द्रोणशब्दस्य यः प्रातिपदिकार्थो भाजनविशेष इति, तद्यतिरिक्तः परिमाणविशेषः इत्यप्यर्थः प्रतीयते । नो चेत् कुतः परिमितिः ? अतः प्रातिपदिकार्थात् परिमाणभावमाधिक्यम् । एतच्च 'द्रोणमानय' तथा 'द्रोण' ब्रीहिमानय' इत्ये तयोर्द्रोणशब्दस्य अर्धभेदपर्यालोचनया स्पष्टं भविष्यति । तद्विलम्बं 'द्रोणः' इतीह परिमाणभावाधिक्ये प्रथमा ॥ (ख) यत्प्रागुक्तं ब्रीहिसाहचर्यात् द्रोणशब्दस्य प्रातिपदिकार्थभावादधिकं कोऽप्यर्थः प्रतीयते इति, तदेवाह द्रोणरूपमित्यादिना । अयमाशयः—'द्रोणो ब्रीहिः' इत्यत्र ब्रीहिसाहचर्यात् 'द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नः' इत्येतावत् सर्वं 'द्रोणः' इत्यनेन बोध्यते । कुतः पुनरेवंविधो बोधस्तदनुपदं वक्ष्यते ॥ (ग) परिमीयते अनेनेति परिमाणम् । अत्र च 'अन्' । 'अत्ययस्य' सुप्रत्ययस्य 'अर्थः' परिमाणम् । तस्मिन्नर्थे "प्रकृतेः द्रोणशब्दस्य

'अर्थः' माननविशेषद्वयः 'अर्थेन संसर्ग' च अभिधत्तया वर्तमानः सन् 'विशेषणम्', सु-प्रत्ययसङ्घपरिता दोषप्रकृतिः दोषादभिधत्त परिमाणस्य बोधिका इत्यर्थः । मत्तान्तरिष्यते—सुप्रत्ययः दोषप्रकृतौ परिमाणाधिक्यसम्पन्न इति । एतेन दोष इति परिमाणाधिक्ये प्रथमाया उदाहरणं भवति । एतावता 'दोषरूपं यत् परिमाणं तत्' इत्येन 'दोष इत्यस्य अर्थो लभ्यते । तत् नालं 'त्रौटिः' इत्यस्य समानाधिकरणत्वेन 'दोषः' इत्यस्य प्रयोगाय । अत आह प्रत्यायार्थेषु इति—'प्रत्ययस्य सुप्रत्ययस्य य इत्य' दोषप्रकृतिसाङ्ख्य्यात् विशिष्टः 'अर्थो जातः, दोषरूपं यत् परिमा' तदिति, स 'तु' शीघ्रौ विशेषणं 'त्रौटि' विशेषयति । कथं विशेषयति इत्याह—'परिच्छेदपरिच्छेदक-भायेन' माननेयतया विशेषयति । ननु कुत एषा माननेयसम्बन्धप्रतीतिः ? उच्यते—एष हि. माननेयसम्बन्धः प्रतीयते सत्यं, किन्तु नायं 'त्रौटिप्रकृतेर्वा' अर्थः, न वा तत्तस्यस्य सुप्रत्ययस्य । वाचिरिति प्रातिपदिकार्थं माते प्रथमा, दोष इति परिमाणाधिक्यमात्रे । ततः परस्परसाङ्ख्य्यात् 'दोषपरिमितत्वं' त्रौटिः, त्रौटिपरिमाणत्वञ्च दोषस्यावमानते । न हि प्रकृतिगतं न वा प्रत्ययनिमित्तकमिदं सम्बन्धावभासनम् । तेषां पुरुष इत्यादाविव वाक्यार्थं यत्तं विज्ञासः किलसः ।

दीक्षितः । वचनं संख्या । एकः, द्वौ, बहवः । इह उक्तार्थत्वाद्भिभक्तेरप्राप्ता वचनम् ।

In the rule, वचन means number. Thus एकः &c. Here the sense being declared (अभिहित), the विभक्ति, i. e., प्रथमा, is not available ; hence the express sanction of the प्रथमा विभक्ति ।

नितभाषिणी । मनु संख्यावाचकानामेकत्वादिरिवाचः । तत् प्रातिपदिकार्थं माते इत्येवात विज्ञा प्रथमा, किं पुनः सूते 'वचनं' यद्वलेन ? उच्यते उक्तार्थत्वादिति । एष निष्कर्षः—सुहं ऽस्यन् 'अनभिहिते' (५१६—२।२।१) इत्यधिक्यते । तेन अनभिहिते प्रातिपदिकार्थं मावादी प्रथमा स्यात् । प्रातिपदिकार्थस्य चाभिधानं व्यक्त-निर्दिष्ट एव । 'इचः' इत्युक्ते नून काचिद्व्यक्तिर्निर्दिश्यते, तेन अनभिहितः प्राति-पदिकार्थः ततश्च प्रथमा—इचः, शाखा, फलम् । इह तु संख्याशब्देरभिहितत्वान् प्रातिपदिकार्थस्य, अनभिहिते विहिता प्रथमा तेषु न प्राप्नोति । तद्विषय विधीयते

'वचनमात्रे प्रथमा' इति । तदेव कथ्यते—'इह' संख्याशब्दे 'उक्तार्थत्वात्' अक्षर उक्तत्वात् अभिहितत्वात् अनभिहिताधिकारीत्वायाः 'विभक्तेः' प्रथमायाः 'अप्राप्तौ वचनं' वृथशक्तिः, सूत्रे इति शेषः ।

५३३ । सम्बोधने च ॥ २।३।४७ ॥

दी—। इह प्रथमा स्यात् । हे रामः ।

In this matter also, i. e., in the vocative, the first triad of case affixes should be used. Thus हे राम ।

मित—। हे राम इत्युक्ते न केवलं रामव्यक्ते बोधः अपितु सम्बोधितायास्तस्याः । एवमप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तं सम्बोधनमत्राधिकमिति पूर्वसूत्रेषु अप्राया प्रथमा विधीयते ।

सुवर्थं प्रकारणे—द्वितीया

५३४ । कारके ॥ १।४।२३ ॥

दी—। इत्यधिकृत्य—

Having taken up this word 'कारके' with a view to attach it to the rules that follow—

मित । कारकभिति प्रसिद्धा पूर्वाचार्यसंज्ञा तस्याः अनुवाद इह 'कारके' इति । करोतीति कारकम् क्रियाया निवर्त्तकम्, येन विना क्रियानिर्वाही न भवति तत् । तद्धिम् । आतावेकवचनम् । जातिश्च बहुव्यक्तिव्यापिनो, तेनेह साचादानुप-
ख्यमपि बहुवचनार्थादायाति, निर्धारणश्च सिध्यति । अतः कारके इति 'कारकेषु मध्ये' इत्यर्थः । 'कारके' इति पदमधिकृत्य बह्व्यभिधानि सूत्राणि प्रचीयन्ते । तेषु तेषु सूत्रेषु 'कारके' इति पदं योजनीयमिति भावः । भाव्यकारस्तु संज्ञायाः सिद्धतां नेच्छति । स हि 'कारके' इति प्रथमाद्यैः सप्तमी इत्याह 'कारकम्' इति

चार्यः । एतेन कर्मादिकं सर्वमपि 'कारकम्' इति सिद्धा संज्ञा ॥ करोति कर्मादिव्यपदेशं कारकम्, क्रिया इत्यर्थः । 'कारके' क्रियायाम् । इत्यपि व्याख्यानान्तरं तस्येव ॥

५३५ । कर्तुं रीप्सिततमं कर्म ॥ १।५।४८ ॥

दी— । कर्तुः क्रियया ध्यातुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

The कारक which the कर्ता (agent) wishes particularly to attain (reach) by the action (क्रिया) is named कर्मम् । [As remarked in the Mitabhashini above, Karakas are promoters of the action. There are six in all—कर्ता (nominative), कं (accusative), करणम् (instrumental), सम्प्रदानम् (dative), अपादानम् (ablative), अधिकरणम् (locative)].

नित—'कर्तुः' इष्टतमम्, इत्यन्वयः । 'कस्य च यत्माने' (६२५—२।१।६०) इति कर्तुरित्ययं अनुक्ते कर्तरि षट्ठी । "आम्" व्याप्तं, लब्ध्, भिष्यादि । कथमात्, म् ? 'क्रियया' । तास्यैव क्रिया प्रति कर्मत्वम् । कारकमिति कर्मत्वः कारकसंज्ञा बोधयति । सूत्रेणानुवृत्तिकत्वं 'कारके' इति पदं योजनीयम् । कारके "कर्तुं रीप्सिततमं कर्म" इति पूर्वे सूत्रचरीरम् । तेन कर्मापि कारकमेव । क्रियानिर्वर्तकानि तु षट्—कारकाणि ।

दी— । कर्तुः किम् ? मापेष्वाश्वं वञ्चति । कर्मण ईप्सिता माया न तु कर्तुः ।

Why add कर्तुः in the rule ? Witness मापेषु ऽc...ties the horse in a field of pulse—where माष is not reckoned as कर्म, because माष is wished of अश्व which is the कर्म and not the कर्ता ।

मित—। कर्त्तुः क्रियया आत्मनिव्याय च्यते । क्रिया चेद् 'बन्धनम्' । तथा अत्र एव आत्मनिष्ठते कर्त्ता, न हि मायाः । तेन अत्रत्य कर्मता न मायानाम् । बन्धनक्रियाया अधिकरणं मायाः इति तत्र सप्तमी ॥ इह कर्मणः क्रिया भोजनम्, तत्रु नोच्यते । यद्युच्येत कुर्येव मायाः कर्म—मायान् मुञ्क्तामिति, माया मुख्यतामिति वा, अहं वदन्तीति ।

दी—तमवग्रहणं किम् ? पयसा ओदनं भुङ्क्ते ।

Why is तमम् attached to ईक्षित ? Witness पयसा etc.—The mere ईक्षित is not the कर्म, we have to see if it is the most ईक्षित ; Here पयस् is added merely to improve the taste of ओदन । The latter is what is really intended to eat (ईक्षिततम) and is therefore the कर्म ।

मित—। “कर्त्तुरेक्षितं कर्म” इत्येव किं नीतम् ? “ईक्षिततमम्” इति तमप्रत्ययेन ओदनः सिद्धति ? इति प्रश्नः । पयस ओदनश्च च अपि भोजनक्रियया व्याप्तु निर्वर्ते परन्तु ओदन एवाव भोजने प्रधानम्, संस्कारकभावे पय इति ईक्षित-तमत्वभोदनस्यैव न पयसः, तेन पय इति कारणं न कर्म ।

दी—। ‘कर्म’ इत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाहारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशति इत्यत्रैव स्यात् ।

Though the word कर्म runs through the context, still कर्म is repeated here to bar the word आहार which too is in the run ; otherwise कर्मसंज्ञा would attach to an आहार only, as in cases like गेहं प्रविशति ।

मित—। इह “आहारोऽधिकरणम्” (६२२—१।४।४५), “अधिशीङ्स्थासा कर्म” (५४२—१।४।४६), “अनिनिविश्व” (५४३—१।४।४७) “उपायध्याङ्-वसः” (५४४—१।५।४८), “कर्त्तुरेक्षिततमं कर्म” इति पाणिनिचन्द्रकमः । एषु सर्वेषु “अधिशीङ्—” इत्यतः कर्म इत्यनुवर्त्तते । तत् “कर्त्तुरेक्षिततमम् इत्ये-

तावदेवास्तु सूत्रम्, कर्म इत्यनुवृत्तेरेव लभ्यते । तवापि—सत्यमनुवृत्तौ 'कर्म' इति परन्तु प्रथमसूत्रात् 'आधारः' इत्यप्यनुवृत्तम् । ततश्च "कचुरीप्सिततममाधारः कर्म" इति सूत्रं सम्भूयते, कर्मसंज्ञा च कचुरीप्सिततमस्य आधारस्यैव भवति, न हि ईप्सिततममात्रस्य । तेन 'शेषं प्रविशति इत्याधारस्य कर्मसंज्ञा जायते 'षीदनं भुङ्क्ते इत्यादिकन्तु न सिध्यति । 'कर्म' इति पुनरुच्यमाने हि अनुवृत्तिविच्छेदः प्रतीयते 'आधारः इति च निवर्त्तते ॥

ननु 'मधुर' भाषते' इत्यत्र लघं कर्मता ? उच्यते—यत् मधुर' कृत् व्यापकक्रियया व्याप्यते, तेन मधुरमिति कर्म । सामान्ये नपुंसकम् । एवं कृत्वा क्रियाविशेषणानां कर्मत्वे नपुंसकलिङ्गत्वे च सिद्धे, मन्वे "क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च यत्कृत्वा" इति वाचिष्मं नोपन्यस्तं शीघ्रतेन ॥

५३६ । अनभिहिते ॥२॥३१॥

दी— । इत्यधिकृत्य—

Having taken up the word अनभिहिते (if not identified)—

मिन्— । अभिहितमुक्तम् विशेषवचनेन अङ्गव्यादिना वा प्रदर्शितम् । न तथा अनभिहितम् । इतः प्रथमि या द्वितीयादयो विभक्तयः कथ्यन्ते ता अनभिहितेषु कर्मत्वादेषु चासङ्गनीयाः । इदं कर्म, इदं करणमित्यादिभिः कर्तृत्वोक्तिभिर्बुद्धा न प्रत्यक्षं कर्मादि, तदा तत् द्वितीयादिभिर्विभक्तिभिलिङ्गैरनुमेयमित्यर्थः ।

५३७ । कर्मणि द्वितीया ॥२॥३२॥

दी— । अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति (क) । अभिहिते तु कर्मणि 'प्रातिपदिकार्थ—मात्रे—' (५३२—'३१४६) प्रथमैव (ख) ।

The second triad of case affixes should be attached to a कर्म when not expressly declared. If, however, the कर्म is declared—identified—saying 'This is the कर्म' [the thing identi-

fied will have प्रातिपदिकाश्च only, and will appear with the प्रथमा विभक्ति । This is true of the identification of करण, सम्प्रदान &c. also.

मित— । (क) “अनभिहिते कर्मणि द्वितीया” इति पूर्वं सूत्रम् । अनभिहिते अनुक्ति । तदाह ‘अनुक्त इत्यादि । भजतीति कर्त्तरि तिङ्ना कर्त्ता उच्यते, कर्म अनुक्तम् । तेन ‘हरिम्’ इति अनभिहिते कर्मणि द्वितीया । (ख) ‘भजनक्रियायाः किं कर्म’ इति इत्ने ‘भजनक्रियाया हरिः कर्म’ इति कर्मण्यः षष्ठाभिधानस्य प्रतिषेधनम् । एवं वाक्येन उक्ते कर्मत्वे कर्मविभक्तिर्द्वितीया निवर्तते प्रातिपदिकाश्चमात्रं शिष्यते ततः प्रथमा । एवं करणादिष्वप्यभिहितेषु ।

दी— । अभिधानश्च प्रायेण तिङ्कृतद्वितसमासेः । तिङ्कृत—हरिः सेव्यते । कृत—लक्ष्म्या सेवितः । तद्वहितः—शतेन कीतः शत्यः । समासः—प्राप्तं आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः ।

Declaration again is generally made by तिङ्, कृत and तद्वित affixes; and also by समास । Thus there is declaration of कर्म by तिङ् in हरिः सेव्यते; by कृत in लक्ष्या सेवितः (हरिः); by तद्वित in शत्यः which means शतेन कीतः (यः शः); by समास in प्राप्तानन्दः the sense being प्राप्तं आनन्दो यं सः—he unto whom joy has come,

मित— । ‘प्रायेण वाङ्मयेन तिङ्नादिभिरभिधानं भवति, कश्चित्कस्यपि ॥ ‘सेव्यते इति कर्मणि षष्ठ् । तद्वितिका उक्तं कर्म हरिरिति अनभिहिते च तद्वित् प्रथमा भवति ॥ एवं ‘सेवितः इत्यपि कृता ऋप्रत्ययेन कर्मण्य उक्तत्वात् हरिरिति प्रथमैव ॥ ‘शत्या इति शतेन कार्यापयेन यत् कथं तस्य कर्म तद्वितेन यत्प्रत्ययेन उच्यते प्रथमा च भवति कर्मणि ॥ ‘प्राप्तानन्दः’ इत्यत्र या प्रापणक्रिया तस्याः कर्मभूतो जनः समासेन उच्यते, उक्ते च कर्मणि प्रथमा भवति ।

दी— । कश्चिन्निपातेनाभिधानम् । यथा—“विष्वक्शोऽपि संबर्द्धं स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् । साम्प्रतमित्यस्य हि ‘युज्यते’ इत्यर्थः ।

Sometimes the कर्म is declared by an indeclinable, as in "विषहचोऽपि—". साम्प्रतन्, the निपात here means युज्यते which has कर्मणि लट् and declares the कर्म । असाम्प्रतम् being equivalent to न युज्यते, also declares the कर्म and gives प्रथमा to विषहचः ।

नित—। अय्यस्येदो निपातः तेन ॥ 'युज्यते' इति रीधादिकात् कर्मणि लट् । युक्तं भवति इत्यर्थः, न्याय्यं भवतीति शेषः । विषहचं क्त्वं न्याय्यं न भवती-
छदाहरणार्थः । 'विषहचम्' इत्युक्ते कर्मणि द्वितीया ॥ अथवा 'युज्यते' इति
रीधादिकात् कर्त्तरि लट् । अय्यवस्यति, इच्छति इत्याद्यर्थः । विषहचं क्त्वं न
इच्छतिइत्युदाहरणार्थः । अय्यिन् पठे सुगमस्तुम् ॥ उभयव 'असाम्प्रतम्
इत्यनेन अनभिहितमेव कर्म । किञ्च असाम्प्रतमिति निपात एव न । बह्वानो हि
असाम्प्रतम् इति अत्रादिषु पठति न निपातेषु । तद्विद् अपिवा निपातेनाभिधान-
मिति दीधितस्याशयः । अत्रैकार्यलाघिपातानामभिधानशक्तिर्दीधा आदिति न
चितम् । "क्तमादसुं नारद इत्यनोपि सः" इत्यादिषु इतिशब्दस्य तादृशो-
शक्तिर्दृश्यते, तत् अपिशब्दस्य चेद् दृश्यताम् ॥ ननुतथा नैह निपातेनाभिधानम् ।
'युज्यते' इति यक्षिङ् प्रदर्शितत्वेनैवाभिहितं कर्म । तथाहि—स्यं स'वर्षे विष-
हचमपि क्त्वं न युज्यति (जनः) इत्यस्य कर्मणिवार्थे विषहचक्त्वं न युज्यते
(जनैः) इति रूपम् । अथेतः किञ्चाभिधानम् । तेन असाम्प्रतमित्यतान्भूतेन तिङ्
अभिधानं भविष्यति ।

१३८ । तथायुक्तञ्चानीप्सितम् । १।४।५० ॥

दो— । ईप्सिततमवत् क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं
कर्मसंज्ञं स्यात् । ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति । ओदनं भुञ्जानो
विषं भुङ्क्ते ।

A कारक, though other than the wished for, is still called कर्म
if it is affected by the action as if it were the wished for. Thus
ग्रामम् &c.—Treads on grass while going to the village ; ओदनम्
etc.—Eats poison while eating meal. Here तृणं स्पृशति and विषं
भुङ्क्ते are the examples , ग्रामं गच्छन् and ओदनं भुञ्जानः are added.

only to show that दृष्य and विष are अनोक्षित । But though अनोक्षित, they are affected by स्वयंनक्रिया and भोजनक्रिया in the same way as if they were ईक्षिततम । Hence they are कर्म ।

मित— । 'तथा' तेन प्रकारेण ईक्षिततमप्रकारेण युक्तं क्रियया ज्ञातम् । अनोक्षितमिति पर्युदासः, यदन्वदीक्षितादित्यर्थः । तेन द्रव्योदासीनयोः संग्रहः । दृष्यमित्युदासीनं विषमिति द्रव्यम् । दृष्यं स्वयंनक्रिया द्रव्योदासीनेऽपि दृष्ये तथैव स्वयंनक्रियायोगे यथा दृष्ये ईक्षिते, इति कर्मत्व द्वितीया च । यानं गच्छदित्येतत्तु प्रापकभावतमनोक्षिततावाक्यस्य, न हि लडाहरणम् । तथा विषं भुञ्जते इत्येव द्रव्योदासीनम्, योदनंभुञ्जान इत्यनोक्षितताप्रापकभावं विषस्य ।

५३८ । अकथितञ्च ॥२॥१॥५१॥

दी— । अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

A कारक not desired to be called by any of the special names such as अपादान &c. is also called कर्म । In other words, when अपादान &c. are treated neither as such nor as any other कारक but merely as a कारक in general, they are treated as कर्म । This option in the treatment is allowed only in certain special cases as enumerated below :—

मित— । सामान्यतः क्रियानिर्वाहकं कारकम्, अपादानादयस्तद्विधाः । अपादानादीनामपादानताद्यो यदा न विवक्ष्यन्ते, प्रविष्टकारकान्तरत्वेन वा शोषस्थाप्यन्ते तदर्थं संज्ञा । 'कारकं' इत्यस्ति, तेन अकथितमपि कारकमेव ॥ ननु तर्हि 'रिपून् हन्ति रणे' इत्यत्र अधिकरणत्वस्य अविवक्षया 'रिपून् हन्ति रणम्' इत्यस्य । 'नटान् गाथां शब्दोति' इत्यत्र च नटस्य अपादानत्वे अविवक्षिते अनेन कर्मत्वमस्य, सा च सूत्रभाष्यप्रयुक्ता 'नटस्य गाथां शब्दोति' इति शेषलक्षणा लक्ष्णो । मैत्रम्, संज्ञेयं क्वचिदेव प्रवर्तते न सर्वत्र, तदाह—

दी— । दुष्टान् पञ्च दण्डरुधिप्रच्छिच्चित्रूशासुजिमन्थं सुपाम् ।

कर्ममुक्त्वा स्यादकथितं तथास्यान्नीहृक्पुत्रहाम् ॥

दुहादीनां द्वादशानां नोप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणायद् युज्यते तदेव अकथितं कर्म इति परिगणनं क्त व्यमित्यथः ।

The sense is—It has to be noted that अकथितं कर्म is but that which becomes connected with the कर्म of the twelve roots दुह् वाच् &c. and of the four roots नो, ह् &c. These sixteen roots govern two accusatives. The इक्षिततम is the मुख्यकर्म or प्रधानकर्म, and the अकथित is the गौष or अप्रधानकर्म ।

मित— । 'कर्मणा' इति इक्षिततमेन इत्यर्थः । तदेते शोडश द्विकर्मका वातयः । इक्षिततममीषानीकं कर्म, यद्य तेन युज्यते तदपरम् 'अकथितं' कर्म । प्रधानमिति मुख्यमिति च इक्षिततमस्य सञ्चान्तरम् अप्रधानमिति यौषमिति च अकथितस्य ।

दी— । गां दोग्धिपयः । बलिं याचते वसुधाम् । अविनीतं विनय याचते । तण्डूलानोदनं पचति । गर्गान् शतं देवदत्तम् । ब्रजमवत्तणद्धि गाम् । माणवकं पन्धानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं श्रुते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथुनाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममज्ञां नयति हरति कृषति वर्हति वा ।

Thus:—गां &c. In these the अकथित or अप्रधान कर्म is गाम्, बलिम्, अविनीतम्, तण्डूलान्, गर्गान्, प्रशम्, माणवकम्, उचम्, माणवकम्, देवदत्तम्, क्षीरनिधिम्, देवदत्तम्, ग्रामम्, in order. ब्रजमवत्तणद्धि is for ब्रजे अकथिते । माणवकं धर्मं श्रुते means माणवकाय धर्मे श्रुते । ग्राममज्ञां नयति replaces ग्रामे अज्ञां नयति &c.

मित— । पदः इति प्रधानं कर्म । 'नोः' इत्यपादानस्य अविषयत्वात् गामित्य-प्रधानम् । वसुधामिति प्रधानं कर्म, बलिमित्यविषयितमपादानमप्रधानम् । तण्डूलान् इत्यविषयितं अरथमपादानं वा । गर्गान् इत्यविषयितमपादानम् । ब्रजमित्यविषयित-

मधिकरणम् । माणवकमित्यविवक्षितं सम्प्रदानमपादानं वा ! त्वमित्यविवक्षितमपादानम् । माणवकमित्यविवक्षितं सम्प्रदानम् । देवदत्तमित्यविवक्षितमपादानम् । तद्ये वचौरनिधिमिति च । ग्राममित्याद्यविवक्षितमधिकरणम् ।

दो— । अथनिबन्धनेयं संज्ञा । वलिं भिक्षते वसुधाम । माणवकं धर्मं भाषते अभिधरो वक्ति इत्यादि ।

The name अकथित कर्म depends upon the sense of the roots in the list दुष्पाच् &c. Thus वलिं भिक्षते &c. Like the sixteen roots listed, roots synonymous with them also have an अप्रधान कर्म । Thus भिष, भाष etc. also are विकर्मणः ।

मिब— । न केवलं दुष्पादीनामिव अकथितं कर्म अस्ति, अपि तु तनुसमानार्थकानामपि धातूनाम् । भिषभाषप्रभृतयोऽपि याञ्चन इत्यादय इव विकर्मकाः ।

दो— । 'कारक' किम् ? माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ।

Why say कारकम् ? Witness माणवकस्य etc. The act here is पृच्छा and is connected with पिठ and पठिन् only, माणवक taking no part in it. Hence माणवक is no कारक and cannot be an अप्रधान कर्म hence it takes षष्ठी ।

डित— । अत्र पन्थाय पिता च पृच्छाक्रियाया निर्बर्तकी । माणवकस्य तु क्रियायोगी नास्ति तर्दितकारकम् । श्रेयं चात्र षष्ठी ।

दो— । "अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽन्वाच्च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्" (वाचिक) । कुरुन् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । कोशमास्ते ।

Place, time, action and the journey to be accomplished are designated कर्म in connection with intransitive verbs, Thus कुरुन् etc.

मित्तु—। यासमुदायो देवः। मासादयो लोकप्रविज्ञाः कालाः। भावः क्रिया। लक्षण्या क्रियाव्याप्तः कालः। तस्य कालत्वेन लोके अप्रसिद्धः प्रसगुक्तिः। 'कर्मसंज्ञकः' अकथितकर्मसंज्ञकः। 'कुर्वन् स्वपिति' इत्यस्य 'कुर्वतु स्वपिति' इत्यर्थः। 'कुर्वतु' इत्यधिकरणम्। तस्य अविबन्धायां 'कुर्वन्' इत्यकथितं कर्म ॥ एवमधिकरणस्य अविबन्धायामकथितकर्तृत्वे 'मासमासो', विबन्धायां तु मासे 'मासो' इत्यादयः ॥ इदं तावदकर्मकेषु 'अकथितकर्मत्वविधिविषयक' परिगणनम्। देशादयः किम्? वस्तुनां सिद्धातिः। इह अविबन्धितेऽप्यधिकरणे 'नटस्य शूचीति' इतिवत् शेषलक्षणा पठौ एव न कर्मणि द्वितीया। अनेन हि वार्त्तिकेन अकर्मका अपि भातयो देशादिभिः सकर्मका भवन्ति। मासो पुगैर्वा देशादिभिश्च कर्म नास्ति ते अकर्मका एव गृह्यन्ते। इह वार्त्तिके टोकाज्जती दोषितस्य मतं नाद्रियते। ते 'प' 'कुर्वन् स्वपिति' इत्यादिषु स्थापितक्रियया कृवादीनां व्याप्ता इति व्याख्याय 'कर्तुरीप्सिततमम्—' [५३५—१४:३६] इत्यनेनैव कृवादीनां कर्मत्वं वर्णयन्ति। एवमन्यथापि अकर्मकेषु व्याप्तिक्रियाया अन्तर्भावं परिकल्प्य वार्त्तिकस्यास्य विधिपरत्वमपन्नमिति। "भावकालाभ्यदेशानामन्तर्गतत्वान्तरैः। सन्देशकर्मभेदीये कर्मत्वमुपजायते।" तथाच नागेशो विवदति—

"यत् इदमेव कर्मसंज्ञाविधायकमिति, तत्र। भाष्ये तादृशवचनानुपलब्धात्। अकथितश्चेति सूत्रे अकर्मकप्रकृतिकण्ठानां कथं द्विकर्मकत्वमिति शङ्कायां "कालभावाभ्यगतव्याः कर्मसंज्ञा अकर्मैवा देवस्य" इति भाष्ये उक्तम्, तत्र न विधायकं द्वियन्त्रघटित्वान् ॥ किञ्च कालाभ्यनोरिति सूत्रे...प्राकृतनेषेतत् कर्म इत्युक्तम्। अस्य वचनत्वे 'उक्तं वा प्राकृतं वा' इति वदितम्। ...अतएव 'समाप्तसमां विजायते' इति सूत्रे समायां समायां विजायते इति विग्रहकथनपरं भाष्यं सङ्गच्छते। अन्यथा अनेन द्वितीयाया एव तत्र साधुत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टेव ॥ इति ॥

अत्रोच्यते—इयमेव भाष्यकृतः शैली यदसौ वार्त्तिकमुक्तस्य व्याचष्टे। "कालभाव—इतीदमपि व्याख्यातमेव तेन। "देशाकर्मणाम्" इत्यपि पृथग्व्याख्यातम्। तद्वन्मयोः वार्त्तिकत्वे नास्ति सन्देहः। अनुमतश्चेत्तदर्थं भगवतः, अन्यथा स'न वक्तव्यम्' इत्याह्वा प्रत्याचचीत् ॥ यत्तु हि यन्त्रस्य "कर्मसंज्ञा हि" इत्यन्वयं परिकल्प्य वार्त्तिकस्यास्य

सिद्धपरता व्याख्याता तदकिञ्चित्करम् । “कालभावाध्वगन्तव्या हि” इत्येवमन्वये सति स्पष्टैव विधिपरता । तस्मिन् अकथितसूत्रे “किसुदाहरणम्” इत्यादाहरण-
पदार्थानं प्रकृत्य “दुष्टियात्—” इत्यादिना प्रदर्शिताः सकर्मकाः । ततः अनुज्ञेयैव
अकर्मकेषु प्रसङ्गात् प्राप्ते आदिविधिविचारः । तं समाप्य “कालभाव—” इति
पुनरुपायं प्रदर्शनम्, अकर्मकावाच्यं उक्तम् । तत् उपसर्गयते—“एतेन कर्मसंज्ञा
सर्वा सिद्धा अव्यक्तवित्तिन” इति । तत् “कालभावाध्वगन्तव्या हि” इत्येवाभिन-
तोऽन्वयः । अकर्मकाङ्गतिकण्ठानाम् इत्यादि तु सुद्धितेषु भाव्यपुस्तकेषु न दृश्यते ।
यदुक्तं “कालाध्वनीः—” इति सूत्रे “प्राक्ततमेवैवन्तु कर्म” इति नीचेत “उक्तं वा”
इतिर्भावोति प्रति तत्रैवं स्पष्टं—“अन्वयसंयोगे कर्मवत्तापयम्” इति हि
तदव्येन यानि केन कालाध्वनीः कर्मता प्रतिदिश्यते । तत् भाव्यलक्षणानामो वदति
“प्राक्ततमेवैवन्तु कर्म”—कालाध्वनीः कर्मत्वं प्राक्ततमेव स्वाभाविकमेव किं पुनरनयोः
“कर्मसंज्ञा उक्तमप्याम्” इति कर्मता एव उक्ता न कर्मवत्ता, न आन्वयसंयोग-
विषयकं किमपि ॥ यदप्युच्यते विधिवत् “समायां समायाम्” इत्यस्य भाव्योक्तौ
यकारलोपी न सकृदुच्यते इति तदपि न । कर्मत्वविधिरयमकथितपथे एव इत्याक्तं
प्राक् । इह पुनः समासमीना शब्दं न केवलं विजननं विवक्षितम्, अपि तु समायां
समायां विजननम् । अमरोऽप्याह “समासमीना सा गोयां प्रतिबन्धे सृजते” । एतं
समाशब्दस्य विवक्षितं अधिकरणत्वं कर्मता न प्राप्नोति । अतान्तरयोगश्च नास्ति ।
तदिह आसां तावदसङ्गतिः “समायां समायाम्” इत्यस्य फलोपकरणत्वाद्देतं नामानति-
विद्यत एव काचित् ॥

५४० । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्त्ता स एतौ
॥ १ । ४ ५२ ॥

दी । गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मणामकर्मकाणञ्च अणौ यः कर्त्ता
स एतौ कर्मस्यात् ।

Of roots meaning 'to go', 'to know' 'to eat' and of roots that
have no कर्म or have शब्द for कर्म, the कर्त्ता before विच् is attached

becomes the कर्म after the addition of चिच् । The चिच् here is causal not स्वाधिक ।

लित— । बुद्धिर्मानम् । प्रत्यवसानमाहारः । ग्रन्थी यथा कर्म कर्मकारकं स शब्दकर्मा । 'चि' इतोह हेतुमचिच् । अथौ अणिलक्षणादि घः कर्ता सः 'अणिकर्ता' । 'कर्म' इत्यनुपसर्गते, तदाह 'स यौ कर्म स्यात्' इति ।

दी— । शत्रुनगमयत स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।

आशयन्नामृतं देवान् वेदमध्यापयद्विधिम ।

आसयत् सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥

Thus—Let my refuge be Sri Hari who caused his enemies to reach heaven (शत्रून् &c.—गति), his kinsmen to grasp the sense of the Vedas (वेदार्थं etc.—बुद्धि), the gods to taste nectar (आशयन् etc.—प्रत्यवसान), Vidhi to read the Vedas (वेदम् etc.—शब्दकर्म), the earth to rest in water (आसयत् etc.—अकर्मक) । The Vedas are a collection of words (शब्द) । Any thing read is शब्द, hence चिच् व्याकरणमध्यापयति is also an example.

रित— । उदाहरणान्याह—(गति) शत्रवः सर्गमगच्छन्तिलचिचि । चिचि, शत्रुणां कर्मत्वं उदाहरणम् ॥ (बुद्धि) अणिलि, सा वेदाद्यमविदुः । चिचि, ज्ञानां कर्मत्वम् ॥ (प्रत्यवसान) देवा अमृतमाग्रन् । चिचि' देवानां कर्मता ॥ [शब्दकर्म] विचिदेदमर्थात् । चिचि, विधेः कर्मता । 'वेद' इति शब्दभावम् अध्येयनश्च कर्म ॥ [अकर्मक] पृथ्वी सलिले आस । चिचि, पृथ्वाः कर्मता ॥ अथ अणिकर्तृकर्मणः प्रयोगकर्मणो नामान्तरम् । तद्विधौ प्रथोव्यकर्मणा अकर्मकाः सकर्मका जाताः, सकर्मकाश्च विकर्मकाः ॥

दी— । 'गति=' इत्यादि किम् ? पाचयत्योदनं वेवदत्तेन ।

Why enumerate नति etc. ? Witness—He causes food to be cooked by Devadatta. Here देवदत्तः पचति is the form without चिच् । Adding चिच् we get पाचयति in place of पचति । But the

तिङ् here is after पाणि and declares neither the कर्ता of पणि nor its कर्म । hence द्वेषदत्त in the तृतीया, because पच is not in the गत्यादि list.

मित— । गत्यादिषु पचैरपहृषात् अधिकर्ताः कर्मलं न भवति । यौ कृते पाणि इत्यत अन्तर्भूतः पणिः ततो विभक्तोरप्राप्तौ नीकः कर्ता नापि कर्म । तेन अत्रुक्ते कर्त्तरि तृतीया, कर्मणि द्वितीया ।

दी— । 'अप्यन्तानां' किम् ? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तम् । तमपरः प्रयुङ्क्ते—गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णु मित्रः ।

Why say अप्यन्तानाम् ? Witness—Devadatta causes Jainadatta to leave. In this, another man, Vishnumitra, urges Devadatta. Hence—Vishnumitra, through Devadatta, causes Jainadatta to leave. गमयति having a ख्यन् root, nominative will not become the accusative if चिच् is again attached.

मित— । 'अधिकर्ता' इत्यतः 'अप्यन्तानाम्' इति लभ्यते । अधिकर्ताव्याख्यातं प्राक् । यथा—अविद्यमानः पिः हेतुमणिष् पपु अणवः अणवता धातता । अथीनाम् अणवतानां कर्ता अधिकर्ता । गमयति देवदत्तः इति हेतुमणिष् । पुनरिचि गमयात् द्वेषदत्तेन ।

दी— । "नीवहोर्न" (वार्त्तिक) । नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन ।

कर्मसंज्ञा will not arise in the case of नी and वहि । Thus नाययति etc. कर्मसंज्ञा was expected because the roots are गत्यर्थे । The prohibition gives तृतीया in भृत्येन ।

मित— । यथाकथञ्चित् गत्यर्थेत्वात् प्राप्ता संज्ञा प्रतिषिद्यते ।

दी— । "नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः" (वार्त्तिक) । वाहयति रथं वाहान् सूतः ।

The prohibition does not operate if बहि has a charioteer for कर्ता ।

मित— । इह प्रतिषेधाच्च के यथाप्राप्ता अधिकर्तुः कर्मसंज्ञा भवति ।

दी— । “आदिखाद्योर्न” (वार्त्तिक) । आदयति खादयति वा अन्नं वदुना ।

कर्मसंज्ञा will not arise of आदि and खादि ।

मित— । प्रत्ययसामानाधिकरान् प्राप्ते प्रतिषेधः ।

दी— । “भक्षेरहिंसाथंस्य न” (वार्त्तिक) । भक्षयत्यन्नं वदुना । अहिंसाथंस्य किम् ? भक्षयति वलीवर्दान् शस्यम् ।

कर्मसंज्ञा will not arise in the case of भक्षि if no malice is implied. Thus—He causes rice to be eaten by the boy. भक्षि is चुरादि and takes णिच्, स्वाच् not ऐतुमणिच् । Hence the कर्मसंज्ञा that was expected is prohibited. Why say ‘no malice’ ? Witness—Makes the bullocks eat corn. The corn is another man’s ; so there is malice in setting the bullocks at it.

मित— । भक्षिरिति आर्थिकणिच् न ऐतुमणिच् । ततः प्राप्ता संज्ञा प्रतिषिध्यति । वलीवर्दानिन्नस्य परकीयं मस्यमिते हिंसा भवति ।

दी— । “जल्पति प्रभृतीनामुपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः ।

The roots जल्पति &c. have to be included in the rule. Thus जल्पयति &c. Here the कर्म is धर्मं which is not a mere word, but an injunction expressed by some complete sentence. Hence the root not being शब्दकर्म it is provided for separately.

मित— । जल्पति धर्मं पुत्रः इत्यथौ । जल्पयति धर्मं पुत्रमिति चो जल्पव्यादयः शब्दक्रिया घातवः स्वभावादकर्मजाः । यदा पुनः शब्दो धर्मादिप्रतिपादको भवति

तदा धर्मादीनां कर्मबन्धावो दृश्यन्ते । तथा च “तं मैथिलो बाणमिदं वभाषे” इति भाषतेर्हि कर्मकत्वेन भट्टी प्रयोगः । इह शब्दक्रियत्वात्प्राप्ते पृथग्यदृश्यम् ।

दी—। “दृशेश्च” (वास्तिक) । दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषार्थानाम् इत्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिघ्रति इत्यादीनां न । स्मारयति प्रापयति देवदत्तेन ।

The root दृश् has to be included in the rule. Thus दर्शयति &c. To know (बुद्धाद्य) in the rule refers to knowledge in general, and does not include special kinds of knowledge. This follows because special provision is made here for दृश् which means the particular kind of knowledge gained through the sense of sight. Hence क्, ष्, &c. will have no प्रयोगकर्म । Thus स्मारयति etc.

मित—। पश्यन्ति हरिं भक्ताः इत्यथौ षीत् दर्शयति हरिं भक्तान् । ननु दृश्चित्तुं कार्यं कर्तुमिति बोधे वर्धते । तत् सूत्रेष्वेवम विधायति किमनेन वास्तिकेन ? न विधायति । सूत्रे बुद्धिरिति ज्ञानभावम्, न चत्तुरादिभिः कृतं विशिष्टज्ञानम् । एवं पश्यन्ति स्मरति प्रकृतानामप्राप्तौ पश्यन्तिर्हीयते दृश्येति । इतरिषां अरथादीनाम-विधरेव ।

दी—। “शब्दायतेन” (वास्तिक) । शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेन अकर्मकत्वात् प्राप्तिः ।

कर्मसंज्ञा will not arise in the case of the root शब्दाय । Thus शब्दाययति etc. Hence the कर्म is included in the sense of the root शब्दाय ; the root has thus become अकर्मक, and the rule applies. In other words, शब्दायते means to make noise. This is intransitive because ‘noise’—the कर्म—is included in the

sense of the root. Hence the Varttika prohibits the कर्मसंज्ञा expected from 'अकर्मकाणाम्' in the rule.

मित—। शब्दं करोति इति 'शब्दबेर—' (२६७३—३।१।१७) इति शब्दु । शब्दाय इति नामधातुः । तस्य अविकर्तुः कर्मसंज्ञा प्रतिषिद्यते । कथं प्राप्तिरिति चेत्तवाह—धातोः यः 'अघोः' शब्दकारणरूपः तेन संश्लेषितं शब्द इति 'कर्म' येन यस्य वा तस्य भावः तत्त्वम् । तेन श्रुतना अकर्मकोऽयं शब्दायधातुः धात्वव्यतिरिक्तमपहं कर्म अस्य नास्ति । तत् 'अकर्मकाणाम्' इति प्राप्ता संज्ञा । अतएव 'धातोरर्थान्तरे' इत्तेर्भावोभापसंज्ञान् । प्रसिद्धेरविशेषात् कर्मकोऽकर्मिका क्रिया ॥ इति ।

दी—। येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति ते अकर्मकाः न तु अविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन 'मासमासयति देवदत्तम्' इत्यादौ कर्मत्वं भवति 'देवदत्तेन पाचयति' इत्यादौ तु न ।

By अकर्मक in the rule, here are to be understood those only that have no कर्म except देश, काल etc. but not those whose कर्म is merely ignored. Thus in मासमासो देवदत्तः the कर्म is a काल । Hence the root is अकर्मक and we get मासमासयति देवदत्तम् । But in देवदत्तः पचति the कर्म is श्रोत्र (though suppressed) which is neither देश nor काल etc. ; the root is not अकर्मक, and not being included in the गत्यादि list, we have देवदत्तेन etc.

मित—। अथ देशकालादिभिः सर्वे एव सकर्मका घातवः, तत् किमिदम् 'अकर्मकाणाम्' इति ? तवाह—येषां देशकालादिव्यतिरिक्तं कर्म नास्ति ते एव इह अकर्मकाः, नाथ । फलन्तु—मासमासो देवदत्तः इत्यत्र मासेन सकर्मिका अपि आसनक्रिया अकर्मिका मृशते, यो च देवदत्तस्य कर्मता भवति । देवदत्तः पचति इत्यत्र पुनः अविवक्षितमि श्रोत्रस्य कर्मणि सकर्मक एव धातुः, यो च देवदत्तस्य कर्मता नास्ति ।

५४१ । हृकोरन्यतरस्याम् ॥१४॥५३॥

वी—। हृकोः अणौ यः कर्ता स खौ वा कमसंज्ञः स्यात् ।
हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कठम् ।

Of ह and क, the कर्ता in the non-causal stage optionally becomes a कम when चिच् is attached, Thus हारयति etc. ह 'to carry' implies motion—it is गत्यर्थे; hence हारयति भृत्यं कठम्—makes the servant carry the mat—is the only form expected; this rule provides for भृत्येन also. क 'to make' is not in the list, hence admits of the form कारयति भृत्येन कठम् only; this rule allows भृत्यम् also.

मि० । 'क' 'ख' इति तयोर्विकारे वा च का हकरो । तयोः 'हृकोः' ।
करोतिरपाते हरेतेत्येवंचत्वात् नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ।

वी—। “अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वा इति वाच्यम्” (वार्तिक) ।
अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा ।

अभिवादि and दृश will optionally have प्रथीण्यकर्म if चिच् is attached in the आत्मनेपद । Thus अभिवादयते etc. In the परस्मैपद the forms will be अभिवादयति देवं भक्तेन and दर्शयति देवं भक्तम् only—no option.

मि०—। अत्र भाष्ये 'अभिवादि' इति वार्तिके पाठः, उदाहरण तु 'अभिवादि' इति । तत्रैतन्नान्यम्—गुरुणा वन्दने “अमुकोऽहं नमामि” इति गुरुभिलस्य कथनमाचारः । तत्र 'अभि' अभिलस्य 'वदन' कथनमिति वात्पत्त्या 'अभिवदन' नमस्कारः । सकर्मकोऽयं भातुक्त्वात् अत्र भाष्ये प्रयोगः “अभिवदति गुरुं देवदत्तः” इति । किञ्च वन्दितो गुरुः शिष्यभिलस्य वदति “एषो हि वत्स आयुषान् भव” इत्यप्याचारः । इदम् गुरुकर्मभिवदनमाशौचमोक्षारथे वर्तते । तेन धात्वर्थ-संभट्टीतकर्मत्वादकर्मक इह भातुः । एवं शिष्यकर्तृकमभिवदनं सकर्मकम्, गुरुकर्तृकं

पुनरक्षमकमिति स्थितम् ॥ तथाच—अभिवादिपाठे, अभिवादिदेवं भक्त इत्यभिधि,
 नमस्कारातीत्यर्थः । तत्र मत्तया प्रेरितो भक्त इति विवक्षायां हेतुमणिचि, अभिवादयति
 देवं भक्तं भक्तो न वा । “विचय” (२५६४—१।१।३४) इति कर्तृमिप्राये क्रियापक्षे
 आत्मनेपदम् । नमस्कारार्थानां सूत्रे अयदृथात् अप्राप्ते विकल्पः ॥ अभिवादिपाठे तु,
 अभिवादिदेवं, आशीर्षचनसुखारयति । तत्रासौ भक्तो नमस्कारेण प्रेरित इति
 हेतुमणिचि, अभिवादयति देवं भक्तः । “विचय” इत्यात्मनेपदम् [अकर्मकत्वा-
 दधिकर्तृत्वस्य कर्मत्वम् । इह अभिवादनमिति षिन्वा नमस्कारे पर्यवसानम् ।
 मत्तिकात्वात् तत्र भक्तस्य प्रेरणा इति विवक्षायां, पुनर्यो अभिवादयति इत्यादि
 भाव्यत् । अस्मिन् पक्षे सूत्रे अयदृथात् हेतुमणिचिप्रकरणाय अप्राप्ते वचनम् ॥ एवं
 पश्यति देवं भक्तः । तं भक्तः प्रेरयति—दर्शयति देवं भक्तं भक्तो न वा । “विचय
 (२५६४—१।१।३४) इत्यात्मनेपदम् । “दृशेत्” (५४०, वा) इति मित्रा प्राप्ते विकल्पः ।
 ‘आत्मनेपदे’ किम् ? अभिवादयति देवं भक्तो न इत्यप्राप्तरिव, दर्शयति देवं भक्तम्
 इति च नित्या प्राप्तिः ॥

५४२ । अधिशोड्स्थासां कर्म । १।४।४६ ॥

दी—। अधिपूर्वाणामेवामाधारः कर्मस्यात् । अधिशेते
 अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरि ।

The roots शौ स्त and आस preceded by अधि will have their
 आधार for कर्म । Thus अधिशेते etc. The word आधारः follows
 from “आधारीऽधिकरणम्” (632--1, 4. 45).

नित—आधार इत्यनुबन्धत्वम् । एते प्रकृत्या अकर्मका भातवः आधारश्च
 सकर्मका जाताः ।

५४३ । अभिनिविशश्च ॥ १।४।४७ ॥

दी—। ‘अभिनि’ इत्येतत् सङ्घातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म
 स्यात् । अभिनिविशते सन्मागमे ।

The root विश् with the conjunct prefix अभिनि will have its आचार for कर्म । Thus अभिनिविशते &c. Adopts an honest policy follows the path of virtue. &c.

मित ।—कर्म इत्यनुवर्तते आचारस्तु अनुवृत्त एव । “निर्विगः” (२२८३—१।१।१०) इत्याद्यनेप्रदन् । अभिनिविग इति आचष्टे वचते । प्रकृत्यायनकर्मकः ।

दी—। “परिक्रयणे सम्प्रदानम्—” (५८०—१।४।४४) इतिसूत्रादिह मण्डूत्पूत्या अन्यतरस्यामणुवर्त्तः व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्कचिन्त । पापेऽभिनिवेशः ।

Sometimes the आचार does not become कर्म, but appears as आचारः । Witness पापेऽभिनिवेशः । This is because the word अन्यतरस्याम्, implying optionality, comes in here like a frogbya leap from the rule “परिक्रयणे—” and the optionality is restricted. The words विभाषा and अन्यतरस्याम् imply optionality. विभिन्ना भाषा विभाषा different language, which implies optionality. Again अन्यतरस्याम् is elliptical for अन्यतरस्यां कथायाम्—in the other alternative. Or treat them as indeclinables. A very simple way of reconciling the examples अभिनिविशते etc. and पापे etc. is to suppose that so long as अभिनिविश् stands unchanged, the आचार appears as कर्म ; otherwise as अधिकरण । In अभिनिवेश there is change, viz. विश् has become वेश by गुण, hence पापे appears as अधिकरण ।

मित— । अन्यतरस्यामिति विभाषेति च अव्ययेषु पठ्यते । विकल्पयोतकाचेतो । यदा—विभिन्ना भाषा विभाषा । अनव्ययस्यैतत् । तथा च हतौ प्रयोगः—“ओज-श्रोऽश्ररसो नित्यं पयसस्तु विभाषया” इति । अन्यतरस्यामित्त्वात् च कथायामिति विशेषसज्यादायम् । यदा अन्यतरस्य आम् इति ष्ठेदः । आभित्यङ्गीकारे ; तेन विकल्पबोधः ॥ ‘कचित्’ आचारस्य कर्मत्वं न = पापेऽभिनिवेशः । कदमेतत् ?

“परिक्रयणे सम्प्रदानम्—” इति सूत्रादिषु अस्मिन् सूत्रे विकल्पबोधकस्य ‘अन्यतरस्याम्’ इति शब्दस्य ‘यङ्’ इत्यनुवर्त्तमाने विकल्पः अन्यतमेति इति परिकल्प्य एतत् सभ्यते ॥ यदि विकल्पः, तर्हि ‘मापसाभिनिवेशः’ इत्यप्यस्तु, अस्तु च ‘अभिनिवेशेति सन्मार्गे’ इत्यपि । नैवम्—‘वावास्थतायाः, निर्वृष्टविषयायाः विभाषायाः’ विकल्पस्य ‘आश्रयणात्’ यङ्’ इत्यनुवर्त्तमाने इह आश्रयः इह कर्म, एवं विषयविभाषकल्पनात् अनिष्टं परिहृत्यते । ननु तदा “परिक्रयणे—” इति “अभिनि—” इति च एतयोर्भेदं पतित्वेत् “आधारोऽधिकरणम्” (६३२—१।४४५) इत्यादिषु सूत्रेष्वपि वावास्थत-विभाषा प्रसज्यते । तदाह—“मण्डकजुता अनुवर्त्तते” इति । यथा मण्डकः श्यामात् दूरं श्यामान्तरमुत्तप्रता तच्छत, अनन्तरा भूमि म स्पृशति तथा अथनपि अन्यतरस्याशब्दः सूत्रान् सूत्रान्तरम् अनन्तरा सूत्राणि प्रसज्यते प्रजाति । यदा—अविक्रान्ते अभिनिवेशे इति सङ्गति कर्म, विक्रान्तेऽधिकरणम् । अभिनिवेशेति सन्मार्गेण, इत्यविक्रान्तः सङ्गतिः अतः कर्मत्वम् । पाठेऽभिनिवेशः इति तु यथा शृणुष्व विक्रान्तः सङ्गतिः ततोऽधिकरणम् । वस्तुतस्तु वावास्थतविभाषाश्रयणमेव प्रजातिः । तथा च “लक्षितपदाद्विषयेषु चतुस्रः अभिनिवेशेति” इति भाष्ये प्रयोगः । तत्र च अविक्रान्तेषु सङ्गति आश्रयस्य कर्मता । ५४४ । उपान्वध्याङ् वसः ॥१।४।४८ ॥

दी— । उपदिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः ।

The आधार of वस with उप &c, prefixed becomes its कर्म । Thus उपवसति &c.

मित— । उपान्वध्याङ् इतिह्रस्वः । तत उपान्वध्याङ् पूर्वा वः (वस्) इति माकपाशिंवादिः । यदा उपान्वध्याङ् भ्यो वः (वस्) इति सुपसुपा । वस् इति वस निवासे भूषादिः ।

दी— । “अभुक्तार्थस्य न” (वार्त्तिक) । वने उपवसति ।

The आधार will not be the कर्म if वस means ‘to fast.’ Thus वने &c.

मित— । उपपूर्वस्यैव अथनर्थः सभ्यते ।

दो— । “उभसर्वतसोः कार्य्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाम्नेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ (वार्त्तिक) ॥

उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् ।

उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्याधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् ॥

द्वितीया should be attached to a प्रातिपदिक if it is connected with उभ and सर्व followed by तम्, with धिक्, with उपरि, अधि and अधः doubled, and sometimes in connection with other particles also. Thus उभयतः &c. Here उभसर्वतसोः and धिक् are उपत्वन्त । धिक् implies निन्दा censure. उभयतः, सर्वतः, उपरि अधि. अधम् are all अव्यय, Hence अवन्त has to be taken as referring to other indeclinables; दृश्यते implies that un-named cases are to be ascertained from usage.,

नित— : उभसर्वतोः तसौ उभसर्वतसो, तत्पत्यायान्तौ उभसर्वशब्दो इत्यर्थः । तसोः युक्तयोः सतोः । धिक् निन्दायामव्ययम्, तस्मिन् सति । आर्त्तिकेति धिक्कस्य परादेम् । तत् अन्तं येषां तेषु, धिक्केषु सत्सु इत्यर्थः ॥ उभसर्वतसोः धिक्शब्दे, आर्त्तिकेति तेषु उपर्यादेषु तेषु उपर्यधायसु धिक्केषु, एभिर्वीगे इत्यर्थः द्वितीया स्यात् । प्रदर्शनमात्रमेतत् न परिगणनम् । तदाह—ततः अन्यत्रापि द्वितीया दृश्यते ॥ उक्ता कर्माद्वितीया इह तु उपपदद्वितीया प्रारभ्यते । द्वितीयेषु शेषेषु अपवाचः ॥ उपर्यधायसः सामोय्य” (२१४२—२१४३) इत्युक्ता उपरि, अधि, अधम् एते त्रयः । लोकस्य उपरिष्ठात् समीपे देशे, लोकमधिकृत्या समीपे एव लोकस्य अधस्तादपि ; समीपे खलु हरिरिति लोकस्य मूढतया त न पश्यति, इति उदाहरणवयस्य मिलितोऽर्थः । “उपर्यधि—” इति सूत्रेण कृते द्वित्वे एव द्वितीया । अन्यत्र “उपर्युपरि बुद्धौनां चरन्तोवरबुद्धयः” । बोधसायां विर्भवनम् यथाप्राप्ता च धतो ॥ ततः अन्यत्र इति अन्येषु अव्ययेषु इत्यर्थः, अत्रायानामिव प्रकृतत्वात् ॥

दो— । “अभितः परितः समया निकषा हा प्रतियोगेऽपि”

(वार्त्तिक) । अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया ।
निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यता इत्यर्थः ।
“बुभुक्षितं न प्रति भाति किञ्चित्” ।

Also in connection with अभितः परितः, समया, निकषा, हा and प्रति । Thus अभितः &c. हा कृष्णाभक्तम् means pitiable is the plight of one not devoted to Krishna. In these and other Upapada Vibhaktis षष्ठी was generally expected and is barred by these special injunctions. Thus अभितः कृष्णम् is समीपे कृष्णम् &c. प्रति भाति are two separate words, the first being connected with बुभुक्षितम् । The line means—It is all blank to the hungry.

मित—‘ततोऽन्वयापि दृश्यते’ इत्याकारां प्रथोक्तप्रमाणानां कानिचित् प्रदर्शने अभित इति । अभितः लभयतः । परितः सर्वतः । समया समीपे, अधिकारशक्ति-प्रधानम्, एवं निकषा । हा इत्याख्यं श्लोके । बुभुक्षितं प्रति न किञ्चिद्भाति ॥ एवमन्वयापि प्रयोगोऽनुसृत्यः । तथा च ऋतेशीने द्वितीया लभते “पुरुषावाचनश्रुते” इत्यादि प्रयोगदर्शनात् । किञ्चित् पृथग्विनानामभिः द्वितीयामपि अनेनेव साधयन्ति ॥

१४६ । अन्तरान्तरेणयुक्ते ॥ २।३।४॥

दी—। आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः ।
अन्तरेण हरिं न सुखम् ॥

द्वितीया should be attached in connection with अन्तरा and अन्तरेण । Thus अन्तरा &c.—Between you and me the interval is not blank, but Hari exists &c.

मित—। अन्तरा इत्याधिकारशक्तिप्रधानमवयवं मध्ये इत्यर्थे । अन्तरेण इति विनाशेऽवयवम् । अन्तरा च अन्तरेण च इति द्वयः । आभ्यां तत् युक्ते, तस्मिन् द्वितीया स्यात् । मधुरता तु अन्तरेणैव । तेन “त्वां माम्” इत्याभयत्र द्वितीया ।

५४६ । कर्मप्रवचनीयाः ॥ १।४।८३ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य—

Having taken up this subject—A number of indeclinables follow covering rules 547—567 ; these are all to be termed कर्मप्रवचनीय ।

मित— । कर्म इति क्रियावचनम् । तत् पीतवत्तः क्रियां क्वाचित् द्योतितवत्तः इति सूते कर्मरि चनीयर्, बाहुलकात् । ये पूर्व क्रियां क्वाचित् द्योतितवत्तः सम्प्रति तस्याः क्रियाया अभानात् न क्रियां कामपि द्योतयन्ति, किन्तु क्रियालक्षणे कस्यापि सम्बन्धमात्रं द्योतयन्ति, तेऽत्र कर्मप्रवचनीयाः ।

५४७ । अनुलक्षणे ॥ १।४।८४ ॥

दी— । लक्षणे द्योत्ये अनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्ग-
संज्ञापवादः ।

अनु has this designation when it implies causation. This sets aside the designations गति and उपसर्ग ।

मित— । लक्ष्यते चनेनेति लक्षणे तुचकम्, कार्यकारणभावस्य इति शेषः । एतच्च उपरिष्ठात् ऋंटीभविष्यति ॥

५४८ । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ २।३।८ ॥

दी । एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् ।
हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः ।

द्वितीया is the विभक्ति in connection with a कर्मप्रवचनीय । Thus जपम् &c. The sense is that the shower was indicated by जप which was its cause. जपमनु प्रावर्षत् is elliptical for जपमनुनिशम्य प्रावर्षत् where अनु is an उपसर्गे to निशमनक्रिया । It specifies the sense of this क्रिया saying that वर्षण followed निशमन । Indirectly it also declared that जप is the cause and वर्षण its effect. When

निश्चयनक्रिया is dropped, the causal relation alone remains. अतु then indicates that relation only. "It does not now specify निश्चयनक्रिया, nor does it drag in that क्रिया though absent ; it does not expressly declare any relation, but merely indicates the relation"—Hari-Karika.

नित— । 'कर्मप्रवचनीयेन' यो 'युक्तः' तस्मिन् 'द्वितीया' विभक्तिः स्यादित्यर्थः । अथ कोऽत्र कर्मप्रवचनीयेनयुक्तः ? यो हि प्राक्, कर्मरूपेण क्रियया युक्त आसीत् स एव । सम्प्रति लुप्तायां क्रियायामुपसर्गस्य कर्मप्रवचनीयत्वं जातेऽपि पूर्वयोगानुरोधान् तस्यैव युक्तता न्याया ॥ अत उदाहरणे यो प्रति अनुसर्पसर्ग आसीत्, लुप्ता सा क्रिया । उपसर्गनिश्चय प्रावर्षत् इति तु लोपान् प्राक् । तत्र अतुः निश्चयनक्रिया द्योतितवान्- वर्षेणपूर्ववर्ति निश्चयनमित्येव प्रकारेण क्रिया विशेषितवान् । तथा च लपः कारण, वदेलं कार्यमित्यपि बोधितवान् । लुप्तायां क्रियायां सम्प्रति अतुः तां क्रियां न द्योतयति, केवलं उपसर्गयोः कार्यकारणरूपयोः श्राव्यशापकभावं साक्षादनुक्तापि बोधयति । एवं सर्वत्र कर्मप्रवचनीयेषु द्रष्टव्यम् । तदाह— 'हेतुभूतेन' वर्षेणकारणेन 'जपेन उपलब्धितं' सूचितं 'वर्षेणम्' इति । उक्तञ्च हरिणा—“क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धश्च न वाचकः । नापि क्रियांपदाद्येपो सम्बन्धश्च तु भेदकः ॥” इति ॥

दी— । परापि हेतौ तृतीया अनेन वाध्यते “लक्षणेत्थमभूत्—” (५५२—१।४।६०) इत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् ।

The द्योतिका by 'हेतौ' (568—2. 3. 23), though subsequent, is barred by this rule, because the संज्ञा is enjoyed again though attached already by "लक्षणेत्थमभूत्—" । That is to say अतु in the matter of लक्षण is already a कर्मप्रवचनीय by "लक्षणेत्थमभूत्—" । The designation is here enjoyed a second time because the द्वितीया required by "लक्षणेत्थमभूत्—" is barred by हेतुद्वितीया, the rule "हेतौ"

being latter than the rule "कर्मप्रवचनोपक्रमे द्वितीया" in Panini's arrangement,

मित—अनु चेतुथेत् ऋषः "द्विती" (५६८—२।१।२९) इति परवर्तिनी द्वितीया वाचिका भविष्यति द्वितीयायां । अयं भविष्यति "लक्षणेत्थत्—" इत्यम-
र्यायाः सामान्यतः प्राप्ताया द्वितीयायाः । तत् अगोर्वाधो ना भूत् एतेषु छि सूक्तकारः
"प्रतिपथ्येनयः" इति समुदायात् अनुं निष्कृष्य विहितमपि संज्ञां शूयो विदधाति,
"अनुत् अथे" इति । तेन एतद्विषये कर्मप्रवचनीयद्वितीया एव चेतुद्वितीयां वाचिष्यते ॥
६८८ । तृतीयाथे ॥ २।४।८५ ॥

दी—अस्मिन् शोत्ये अनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता
सेना । नद्या सह संबद्धा इत्यर्थः । पिञ् बन्धने—क्त ।

अनु has this designation if it implies the sense of the द्वितीया विभक्ति । Thus नदीम् etc, The sense is 'joined with the river'. The क्त is after पिञ् to bind,

मित— । अनुः द्वितीयाथे शोत्ये कर्मप्रवचनीयः स्यात् इत्यमरः । द्वितीयाथे इह
सहायेः । सहायेद्वितीयाया वाचिकेयं द्वितीया ।

५५० । द्विने ॥ २।४।८६ ॥

दी—द्विने शोत्ये अनुः प्रावत् । अनु इरिं सुराः ।
हरेर्द्विना इत्यर्थः ।

अनु is as before (a कर्मप्रवचनीय) when the inferior has to be indicated by it. Thus अनु etc. The sense is, the gods are inferior to इरि । Hari and सुराः both are connected with अनु, yet इरि alone, the superior, takes द्वितीया । That is the usage in expressing this sense.

मित— । अत्र उत्कृष्टे विभक्तिः, न द्विने नाम्यमथोः, अभिधानस्याभावात् ।

१५१ । उपोऽधिके च ॥११४।८७॥

दी । अधिके हीने च द्योत्ये उप इत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् ।
अधिके सप्तमी वक्ष्यते (६४५—२।३।९) । होने—उप हरिं सुराः ।

उप is a कर्म प्रवचनीय when the inferior or the superior has to be indicated ; सप्तमी will be subsequently enjoined, barring द्वितीया, in indicating the superior. For the inferior, उप etc., is an example.

मित— । चकारात् होनेऽपि । अधिकं परा सप्तमी द्वितीयाया वाधिका ।

१५२ । लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः ॥११४।२०॥

दी— । एवर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे—
—वृक्षं प्रति अनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्यम्भूताख्याने—
भक्ती विष्णुं प्रति परि अनु वा । भागे—लक्ष्मीहरिं प्रति परि अनु
वा, हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायाम्—वृक्षं वृक्षं प्रति परि अनु
वा सिञ्चति । अत्र उपसर्गत्वाभावान्न पत्वम् ॥ एषु किम् ?
परिपिञ्चति ॥

प्रति &c. are कर्म प्रवचनीय when लक्षणे, इत्यम्भूताख्याने, भागे, वीप्सा are the subject-matter. Thus लक्षणे (in the case of an indicator)—
वृक्षं etc; इत्यम्भूताख्याने (in the declaration of one's change of
character)—भक्ती etc. भागे (in the case of a share) लक्ष्मीः etc.
the sense is, she is Hari's share. वीप्सायाम् (in the case of per-
vassion)—वृक्षम् etc. here no च, because प्रति etc. are not उपसर्गं ।
Why say 'when these senses etc.' ? Witness परिपिञ्चति (with a
च) because परि etc. are now उपसर्गं ।

मित— । लक्षणे सूचकम् । तद्धिम् विषये ॥ इत्याम् भूतः = इत्यम्भूतः, कश्चित्

प्रकारं प्राप्तः, सुप्सुपा । तस्य आख्यानं कथनम् । इत्यन्भूतः आख्यायते अनेन इत्यन्भूताख्यानं प्रकारविशेषनिरूपकम् इति तु नागेशः । तस्मिन् विषये ॥ भागः खीक्रियमाणः अंशः । नागेशन्तु भागः अस्ति अथ भागः अंशहरः । अर्थोऽप्ययम् ; तस्मिन् विषये ॥ व्याप्तुमिच्छा वीक्षाः । तस्या विषये ॥ इत्थं प्रतिनव्य परिव्याप्य अनुव्याप्य वा विद्योतते विद्युत् इति इत्थेण विद्युद्विद्योतनदेशी लक्ष्यते । तत् इत्थोऽव लक्ष्यम् तत्र प्रत्यादिना सूच्यते । भूतेषु कर्मणि द्वितीया ॥ भक्तः अनुरक्तः । कार्त्तिक आदिकर्मणि ; अनुरक्तता एवाव इत्थम्भूतता । सा प्रत्यादिना सूच्यते । विष्णुं प्रति पूज्य परिपूज्य अनुपूज्य वा भक्तः इति भूतेषु कर्मणि द्वितीया ॥ लक्ष्मीविषये हरि- भागवान् । सागरमन्थने लक्ष्मीर्हरिः । तत्र प्रत्यादिना सूच्यते । हरिं प्रतिस्मिता परिस्मिता अनुस्मिता वा लक्ष्मीः इति भूतेषु कर्मणि द्वितीया ॥ इत्थं-इत्थमिति विदुर्ज्ञानेन वीक्षा सूच्यते न प्रत्यादिना । तत् वीक्षां प्रति प्रत्यादीनां न व्योक्तता । वीक्षानुदोषादेव "एतदेषु विषयभूतेषु" इत्युक्तं न पुनरेषु वीक्षे ॥ नोपसाभावे कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् उपसर्गता भवति, तेन इत्थं परिधिच्छति इति बलम् ॥

५५३ । अभिरभागे ॥ १।४।८१॥

दी—। भागवर्जे लक्षणादौ अभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभि वर्तते । भक्तो हरिमभि । देवं देवमभि सिञ्चति । अभागे किम् ? यद्वा ममाभिषयात् तद्वीयताम् ।

अभि is a कर्मप्रवचनीय in the matter of लक्ष्य &c. as above, excepting भाग । Thus हरिमभि &c. Why say अभि ? Witness यदत्त etc.—Give me my share of it—Where अभिषयात् has च, because, the reference being to भाग—share or sharer—अभि is not a कर्मप्रवचनीय, but an उपसर्ग and causes बल ।

मित—यत् मम अभिषयात् यो मम भाग इत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाभावे द्वितीया न भवति । शिवलक्षणा षष्ठी तु ५।५।८१।८१ । तदाह ममाभिषयात्, न पुनर्मा- मभिषयात् । अनेकउपसर्गत्वे "उपसर्गं प्रादुर्भावं—" (२४८२—८:१:५७) इति बलम् ।

५५४ । अधिपरी अनर्थकौ ॥ १।४।६३॥

दी— । उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽधि आगच्छति । कुतः परि आगच्छति । गतिसंज्ञावाधात् “गतिर्गतौ” (३८७९—८।१।७०) । इति निघातो न ।

अधि and परि are कर्मप्रवचनीय when they carry no special sense. Thus कुतः etc. Here अधि and परि are not affected by निघात (low accent) as required by the rule “गतिर्गतौ”, because the designation गति is, in the matter of them, supplanted by the designation कर्मप्रवचनीय ।

मित— । उदाहरणयोः क्रिया कापि न लुप्ता वा इति अधिपरी उपसर्गौ स्याताम् । अत एतौ इह सम्बन्धविशेषं कर्मपि न द्योतयतः । किन्तु सम्बन्धकारणमात्रं विशेषयतः । तदनयोर्गैतिसंज्ञा घट्टा अनेन निघायते । निघात इत्यनुदात्तम् । आगच्छति इत्यत्र आ इति गतिः । ततः पूर्ववर्तिनो ‘अधि परि’ इत्येतयोः “गतिर्गतौ” इत्यनेन अनुदात्तता प्रसज्यते, एतयोर्गैतिसंज्ञावाधात् तु न भवति ।

५५५ । सुः पूजायाम् ॥ १।४।६४॥

दी— । सु सिक्तम् । सु स्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायां किम् ? सुषिक्तं किं तावत्र ? क्षेपोऽयम् ।

सु is a कर्मप्रवचनीय when praise is implied. Thus सु सिक्तम् etc. No ष because सु is not an उपसर्ग । Why say पूजायाम् ? Witness सुषिक्तं etc.—Is this your fine sprinkling here ? This is a taunt—a censure ; hence सु is an उपसर्ग and we get ष ।

मित— । सुषिक्तमिति भाषे कः । अथ इति निन्दा । अथशास्त्रं सैकं वीत्यः सोपशंसं कश्चिदाह—अधि भोः “सुषिक्तं किं तावत्र” इति ॥

५५६ । अतिरतिक्रमणे च ॥ १।४।६५ ॥

दी— । अतिक्रमणे पञ्जायाश्च अतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अति देवान् कृष्णः ।

अति is a कर्मप्रवचनीय when it implies 'surpassing' or 'praise' मित—पूजा प्रशंसा । अतिक्रम्य देवान् कृचः इति कृष्णस्य प्रशंसा वा अतिक्रमण-मात्रं वा गम्यते । अन्वयेरेकमेव उदाहरणम् ।

५५७ । अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥१।४।६६॥

दी— । एषु द्योत्येषु अपिरुक्तसंज्ञः स्यात् ।

अपि is a कर्मप्रवचनीय when it implies :—(i) पदार्थ—The sense of some word which is not directly mentioned ; (ii) सम्भावन—a hyperbole ; (iii) अन्ववसर्ग—permission to do as desired ; (iv) गर्हा—censure ; (v) समुच्चय—conjunction of several statements.

मित— । 'पदस्य' अत्रुक्तस्य पदस्य कस्यचित् 'अर्थः' पदार्थः । तस्यैवोदाहरति—

दी— । सर्पिषोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वात् न षः । सम्भावनायां लिङ् ।

Thus सर्पिषः etc.—A drop of ghi might perhaps exist, अपि not being an उपसर्ग, no ष । The लिङ् in स्यात् implies certainty of existence.

मित— । 'सर्पिषः—इति पदार्थद्योतनस्य उदाहरणम् । सम्भावना सत्ताध्यव-सानम् अस्तित्वानुमानमित्यर्थः । तत्रानुमानं कार्यकारणज्ञानसापेक्षम् । कृष्णमेवधत् स्यात् इष्टिर्भवेत् इत्यथ "हेतुहेतुनतोर्लिङ्" (३६१२—३।३।१५६) इति लिङ् । अथ कश्चित् कार्यकारणवित् कृष्णमेवोदयं दृष्ट्वा कारणमनुक्त्वा एव यदि वदेत् "इष्टिर्भवेत्" इति, तदाच्यते सम्भावनायां लिङ् इति । वस्तुतस्तु तत्रापि हेतुनत्ता एव लिङ्गो निर्निश्चन ॥ भवतु, काऽत्र पदार्थद्योतकता अपिः इत्याह—

दी—। तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन् अपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते । 'सर्पिष' इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयवि-
भावसम्बन्धे । इयमेव हि अपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम ।
द्वितीया तु नेह प्रवर्तते सर्पिषो विन्दुना योगो नतु अपिना
इत्युक्तत्वात् ।

The subject-matter of this सम्भावना is the भवनक्रिया in स्यात् ।
अपि goes with स्यात् and implies uncertainty of the भवनक्रिया, the
agent of this क्रिया having made itself scarce. With such
reference to the agent through अपि, it is seen that some such
thing as विन्दु (a drop,) is here understood as the agent of
भवनक्रिया । सर्पिषः takes षष्ठी because it is the अवयविन, the अवयव
being विन्दु । This is what is meant by अपि implying the sense
of some suppressed word. There is no scope for द्वितीया here,
because, as remarked सर्पिन् is connected with विन्दु not
with अपि ।

मित—। 'भवनम्' असधातीरर्थः, तर्हिषेष्ट 'सम्भावनाया विषयः' । सम्भावनाया
लिटि, स्यादिति भालवस्य भवनक्रियाया अवयवभावं जक्ति । अपिः शङ्कायाम् ।
'गर्हासमुच्चयप्रथमहासम्भावनास्यपिः' इत्यमरः । शङ्का सन्देहः । अपिस्यादिति भवन-
क्रियाया सम्बन्धे शोचयति, 'दुर्लभा भवनक्रिया' इति कथयति । एषोऽव वाच्योऽर्थः ।
'कर्त्ता तु दुर्लभः' इत्येवम् दुर्लभता क्रियायाः । ततश्च सर्पिषः स्वल्पता द्योतिता ।
एवमिह 'अपिशब्दबलेन अवयवबोधकः विन्दुः शेषः इत्येवम्पकारकः कश्चित् शब्दः
अप्रयुक्तोऽस्ति इति गम्यते । तस्यैवार्थः अपिना द्योत्यते इति 'पदार्थद्योतकता अपि-
शब्दस्य । इत्यं कर्मप्रवचनीयत्वे 'अपि स्यात्' इति पत्वाभावः । उदाहरणान्तराख्या—

दी ।—अपि स्तुयाद्विष्णुम् । (सम्भावनम्—शक्तुःशक्तिर्मा-
विष्कर्तुर्मत्युक्तिः) ॥ अपि स्तुहि (अन्ववसर्गः—कामचारानुज्ञा) ॥
धिग्देवदत्तम्, अपि स्तुयादवृषलम् (गही) ॥ अपि सिञ्च अपि
स्तुहि (समुच्चये) ॥

सम्भावनम् is a hyperboie to imply plenitude of power. Thus
अपि स्तुयाद्विष्णुम्—He can enumerate all the excellences of Lord
Vishnu even. अन्ववसर्ग—अपि स्तुहि belaud him by all means,
Instance of censure—धिक्, etc ; Fie on Devadatta he would
flatter even a Sudra ; समुच्चये—अपि etc.—sprinkle and praise too.

मित— । सम्भावनसम्भाष्यायेसम्भावनम् । अथाङ्गनसर्गोचरं विष्णुमपि स्तुयात् ।
सम्भावनार्था लिङ् । धिग्देवदत्तम् इत्यत्रापि सम्भावनार्थानेव लिङ् । तत्र च विषये
“गर्हायां लङ्पिजातोः” (२७६६—३।३।१४२) इति लट् परेष “हेतुमतोलिङ्”
(२८१३—३।३।१५६) इत्यनेन बाध्यते । सम्भावनार्था च तन्मूलिकेषु इत्यङ्गं प्राक् ।
अपिष्टुयात् अपिष्टुहि अपिषिञ्च इत्यादि तु न, उपसर्गत्वाभावात् ।

५५८ । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥२।३।५॥

दी— । इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते ।
मासं गुडधानाः ॥ क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं
गिरिः ॥ अत्यन्तसंयोगे किम् ? मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैक-
देशे पर्वतः ॥

Time and stage of journey take द्वितीया when pervasion is
implied. Thus—मास etc. auspicious for the whole month etc.
Why say अत्यन्तसंयोगे—if there is pervasion ? Witness मासस्य
etc.,—Reads twice in the month ; क्रोशस्य etc.—mountain is
some-where in this Krosa of journey.

मित—। अत्यन्तः अतिशयितः संयोगः अत्यन्तसंयोगः सर्वात्मसम्बन्धः । तस्मिन् योर्लौ कालध्वनीर्हि तीया स्यात् । कल्याणौ मङ्गला । मासं कल्याणौ, सधे मासं मङ्गला, इति युगेन सर्वात्मसम्बन्धः । माससधीति इति क्रियाया सर्वात्मसम्बन्धः ॥ धाना भृष्टयवः । गुडश्च धानाश्च गुडधानाः मासं व्याप्य एताः इति द्रव्येषु सर्वात्मसम्बन्धः ॥ मासस्य द्विरधीति इति मासे द्विरधीति इत्यर्थः, न तु अप्ययनेन सधे मासं व्याप्नोतीति । व्यापती सव्यामसव्याश्च मासस्य अधिकरणत्वमिति । तद्विषयस्यायामत्यन्तसंयोगे माससधीति इति द्वितीया, असति तस्मिन् मासस्य इति शिधे षडो । न तु "अक्षयितश्च" (५३८) इति "अक्षयितकधातुभिः—" (५३८, वा) इति वा कर्मसंज्ञा इह, धातोः सकर्मकत्वात् परिणयनाभावाच्च ।

सुवर्थप्रकरणे—तृतीया

५३८ । स्वतन्त्रः कर्ता ॥ १।४।५४ ॥

दी—। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितः अर्थः कर्ता स्यात् ।

That, which is represented as having the initiative in the matter of any action, is designated the कर्ता—Agent of the action.

मित—। कारकाणां सर्वेषामपि अस्मिन् व्यापारं प्रति स्वातन्त्र्यमिति । तेषां प्रधानत्वेन विवक्षिते कश्चित् व्यापारे इयं संज्ञा । तेन देवदत्तः पचति, असिन्दिनति, स्यासौ पचति इत्येवमादि भवति ।

५३९ । साधकतमं करणम् ॥ १।४।५२ ॥

दी—क्रियासिद्धौ प्रकृतोपकारकं कारकं करणसंज्ञं स्यात् ।

तमवग्रहणं किम् ? गङ्गायां घोषः ।

That, which is most serviceable in the accomplishment of an act, is called the करण (Instrumental case) of that act. What is the necessity of attaching तमव् after साधक ? witness गङ्गायां घोषः—the dairy farm is on the bank of the Ganges—which will

not be available as an instance of अधिकरण if the necessity for तमम् is not recognised here.

मित— । प्रकृतं यथा तथा उपकारकं 'साधकतमम्' । कारकाणि सर्वाण्येव साधकानि । तत यस्य व्यापारात् परमव्यवहितं फलोत्पत्तिर्दृश्यते तत् साधकतमम् ॥ इह कश्चिदाहारार्थं मधुराणि भोज्याभिलक्ष्य यदि प्रार्थयते एभ्यो मधुरं नेदंहीति तदा मधुरतममेव तस्मै दीयते । तथा साधकेषु कारकेषु स्थितेषु 'यद्देषु साधकं तत्' इत्युक्ते साधकतममेव गम्यते । तत् 'साधकं करणम्' इति बोध्यतां किमनेन निष्पद्येति तमम् प्रत्ययेन, इति पृच्छति— 'तमवयवस्य किम्' इति । ततोच्यते, सत्यं विनापि तमपाकरणे इष्टसिद्धिः, किन्तु अधिकरणे अनिष्टप्रसङ्गः । "आधारीऽधिकरणम् (६२१—१.४१४५) इत्युक्तम् । आधिपते अनेन अस्मिन् वा इति च आधारः । अनया व्युत्पत्त्या कश्चित् सर्वात्मना आधारः यथा तिलासौलस्य, कश्चित् एकदेशेन यथा वनं भिङ्गस्य, कश्चित् विषयतया यथा भोगाः अभिलाषस्य, इत्याधारस्य, बहुविधत्वमुपजायते । तत् आधारः इत्युक्ते तिलेषु तैलमिति प्रकृत एव आधारे गृह्यते । तेन गीनिवासस्थानं गङ्गातीरे वर्तते इत्यर्थे गङ्गायां घोषः इति न भविष्यति । तत इह तमस्य इत्येव ग्राह्यते, कारकप्रकरणे तमपा विना प्रकर्षविश्रामं न भवतीति तेन "आधारः—" (६३२) इति तमपा विना निर्देशात् सर्वेषामेव आधाराणामधिकरणता, समी च विभक्तिः, गङ्गायां घोष इत्यादि प्रयोगश्च सिध्यति ।

५६१ । कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥२॥३॥१८॥

दी— । अनभिहिते कर्त्तारि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण वाणेन हतो वालो ।

The third group of case-affixes should be attached to an undeclared कर्त्ता (Nominative) or करण (Instrumental). Thus रामेण &c.

मित— । 'अनभिहिते' इत्यधिकारप्राप्तम् । इत इति कर्त्तारि क्तः । एतेन कर्त्तृकं वाच्येति ; अनुक्ते च कर्त्तृकरणे । रामेण इत्यनुक्ते कर्त्तारि तृतीया, वाणेन इत्यनुक्ते करणे ।

दी— । “प्रकृतादिभ्य उपसंख्यानम्” (वात्तिक) । प्रकृत्या
 चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । विषमेण एति ।
 द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । सुखेन दुःखेन वा याति । इत्यादि ।

‘It should be noted that words of the प्रकृत्यादि class take
 वृतीया ।’ Thus प्रकृत्या &c.—amiable by nature, mostly a sacri-
 ficer ; Gargya by lineage ; moves unsteadily ; buys two dronas
 of paddy ; walks with ease or difficulty etc.

नित— । उपपदविभक्तिवाङ्—प्रकृत्येति । प्रकृत्या चारुः इति क्रियाया अन्तः
 कारकत्वान्नाशात् प्रीये षष्ठौ प्रापता तदपवादवृतीया । प्रायेण्यो वाङ्त्ववाचो । वङ्
 प्रायेण यथा तथा याज्ञिक इत्यर्थे क्रियाविशेषणवृतीयापवादवृतीया । गोत्रं गार्ग्यः
 इत्यर्थे गोत्रेण गार्ग्य इति प्रथमापवादवृतीया । सुखेनेति विषममेति इति क्रियाविशेषण-
 वृतीयापवादवृतीया । एषु द्विद्रोणं यथा तथा धान्यं क्रीणाति सुखं दुःखं वा याति
 इत्यादि । भाषितं सर्वत द्विद्रोणतीया करणवृतीया वा उक्ता वात्तिकच प्रत्याख्यातम् ।

५६२ । दिवः कर्म च ॥ १।४।४३॥

दी— । दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । चात्
 करणसंज्ञम् । अक्षौरक्षान् वा दीव्यति ।

The most serviceable in the accomplishment of the action,
 in connection with the root दिव to sport, is called कर्म । From
 the च in the rule, करणसंज्ञा is also available. Thus अक्षैः etc.,
 where the वृतीया is from the करणसंज्ञा and द्वितीया from the
 कर्मसंज्ञा ।

नित— । चात् सूत्रस्थात् चकारान् इत्यर्थः । समुच्चये चकारः इत्याशयः ।
 ५६३ । अपवर्गे तृतीया ॥ २।३।६॥

दी— । अपवर्गः फलप्राप्तिः । तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनो-

रत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अहं ना क्रोशेन वा अनुवाकौऽधीतः ।
अपवर्गे किम् ? मासमधीतो नायातः ।

अपवर्ग is attainment of the end. If that has to be indicated time and stage of journey take तृतीया when there is pervasion. Thus अज्ञा etc.—the अनुवाक was chanted by the time the day passed or a krosa was gone over. Why अपवर्गे ? Witness मासम् etc.—read a month but was not mastered = where मासम् has तृतीया by 'कासाध्वनोः—' (558—2, 3, 5).

नित— । 'कासाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति पूर्व सूत्रादनुवर्तते ॥ 'नायातः' इति अपवर्गाभावः, ततो तृतीया ।

५६४ । सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ २।३।१८ ॥

दी— । सहार्थेन (क) युक्ते अप्रधाने (ख) तृतीया स्यात् ।
पुत्रेण सह आगतः पिता । एवं साकं साद्ध समं योगेऽपि ।
विनापि तद्योगं तृतीया (ग)—“बृद्धो यूना—(६३१—१।२।६५)
इत्यादि निर्देशात् ।

When connected with a word having the meaning of सह, the syntactically subordinate word in the sentence takes तृतीया । Thus पुत्रेण etc.—the father has come with the son—where पिता आगतः is the main sentence, पुत्रेण सह is a subordinate clause. Similarly when connected with साकम् etc, Even without visible connection, तृतीया is available if सहार्थे is implied, as is evident from statements like “बृद्धो यूना—” ।

नित— । (क) सह इति अर्थः अस्य सहार्थः सहशब्देन तुल्यायः शब्दः । तेन युक्ते । सुर्वे 'सह' इति सहार्थे लक्षणा । अन्वया “पृथग्विनानानामिकृतृतीया—”

(६०३—२ ३३२) इत्यादिष्विव “सहेनाप्रधाने” इत्येव स्वयेत् ॥ (ख) अप्राधान्यं वाक्यगतं न तु पदार्थगतम् । तेन पितृया सञ्ज भागतः पुत्रः इत्याद्यपि भवति ॥ (ग) ‘विनापि तद्योगम्’ इति प्रत्यक्षी योनी वीधाः, आर्षेणु अर्षेव योगः ।

५६५ । येनाङ्गविकारः ॥ २।३।२० ॥

दी— । येनाङ्गेन विकृतेत अङ्गिनो विकारो लक्ष्यते (क) ततस्तृतीया स्यात् । अक्षणा, काणः । अक्षिसम्बन्धिकाणत्व-विशिष्ट इत्यर्थः (ख) । अङ्गविकारः किम् ? अक्षि काणमस्य (ग) ।

द्वितीया is attached to a limb through whose deformity deformity is attributed to the person. Thus अक्षणा etc. which means “marked by blindness which attaches to the eye,” why say अङ्गविकारः—deformity of the possessor of the limb? witness अक्षि etc.—his eye is blind—where the eye, and not its possessor is said to be blind. Hence अक्षि has प्रथमा not द्वितीया ।

मित— । (क) अङ्गमप्राप्तोति अङ्गः, अङ्गवान् पुरुषः । अर्षेवाङ्गत् तस्य विकारः अङ्गविकारः । ‘अङ्गविकारः’ इत्यस्य सान्निध्यात् ‘येन’ इति विकृतमङ्गं लक्ष्यते, अत आङ्ग ‘येनाङ्गेन विकृतेन’ इत्यादि ॥ (ख) काणत्वमप्याः तदाङ्ग ‘अक्षि-सम्बन्धिकाणत्वम्’ । तेन विशिष्टः तद्विशेषणान् पुरुषः ॥ (ग) ‘अक्षि काणमस्य’ इत्यत काणत्वम् अक्षि एव विगिनष्टि न पुरुषम्, तेन न द्वितीया ॥

५६६ । इत्थम्भूतलक्षणे ॥ २।३।२१ ॥

दी— । कश्चित् प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ।

The indicator of some change which one has undergone takes द्वितीया । Thus जटाभिः &c. The sense is—Distinguished by asceticism as indicated by matted locks. Hence जटा takes द्वितीया ।

मित—। सू प्राप्नो चुरादिः । तथात “आधुपादा” इति षिञ्जभावपक्षं कर्त्तरि ळः, भूतः प्राप्तः । इत्थं शुब्दः प्रकारमातपरः इति नारीशः । प्रकारो भेदः अवस्थान्तर-मित्यर्थः । इत्थं प्रकारविशेषं भूतः प्राप्त इत्यभूतः । यथा—इत्थम् अनेन प्रकारेण भूतः जातः इत्यभूतः । तस्मै लक्षणेन, यत् तं लक्षयति तत्, इत्यभूतलक्षणम् । तत्र तृतीया स्नान् । तावन्मन्त्रेण अवस्थान्तरम्, प्रकारविशेषः । तच्च जटाभिर्ज्ञायते । तदाह ‘जटाज्ञाय इति ।

५६७ । संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २।३।२२ ॥

दी—। सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् ।
पित्रा पितरं वा सञ्जानीते ।

The कर्म of ज्ञा with सम् prefixed takes तृतीया optionally.
Thus पित्रा &c.—Knows his father well.

मित—। अप्राप्ता तृतीया पक्षे विधीयते । ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यव्ययमन्वयं वा इति प्रागुक्तम् । अन्यतरस्यां कक्षायां तृतीया, एकस्यां तु कर्मत्वात् द्वितीया अक्षरे व । ‘पित्रा’ इत्यादि तु सुच्चिरप्रवासात् प्रत्यागते अभिज्ञाते पितरि । “सम्यक्तिभ्यामनाध्याने” (२७१८—१।३।४६) इत्यात्मनेपदम् । आध्यात्मतद्दृष्टापूर्वककरणम् । तत्र पर-स्य प्रदमुदाहार्यम् पाश्चिमी तृतीया तु अक्षरे व । पित्रा पितरं वा सञ्जानीते ।

५६८ । हेतौ ॥ २।३।२३ ॥

दी—। हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणञ्च हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतञ्च ; दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः ।

A word indicating हेतु—reason—takes तृतीया । हेतु affects equally द्रव्य, गुण and क्रिया ; a करण on the other hand affects क्रिया only. Again, a हेतु may or may not have activity, while a करण must possess activity. Thus दण्डेन etc. Here दण्ड has activity

because it is in motion, but it affects a द्रव्य, viz, घट and not a क्रिया । Hence the तृतीया is हेतौ । Similarly in पुष्पेन etc, though पुष्प affects a क्रिया, viz दर्शनक्रिया in दृष्ट, it has no activity ; hence the तृतीया is हेतौ not करणे ।

वित्त— । हेतुः कारणम्, फलसाधनयोग्यः पदार्थः । हेतुः अर्थः अस्य 'हेत्वर्थः' हेतुवाचकः शब्दः । अनभिहिते इत्यधिकृतमस्ति । तेन हेतौ अनभिहिते साक्षादनुभवे सति हेतुवाचकः शब्दस्तृतीयान्तो भवति इत्यर्थः । तृतीयाद्योत्या हेतुता इति भावः ॥ ननु करणमपि फलसाधनयोग्यः पदार्थः । तदिह हेतुकरणयोः को भेदः इत्याह 'द्रव्यादीति क्रियामावेति' च । आदिपदेन गुणक्रिये स्तस्यति । हेतुत्वं 'द्रव्यादियु साधारणं' समानम् । यथा द्रव्यस्य तथा गुणस्य तथैव च क्रियायाः साधनयोग्यी हेतुः । पञ्चानरे 'क्रियामा' करणस्य विषयः । कारणत्वात् करणं क्रियामात्रस्य साधकम् । अयमेको भेदः । अपरमप्याह 'निर्वापारेति वापारेति' च । 'हेतुत्वं निर्वापारे' यदि साधारणं समानमस्ति यथा सवापारे । अस्ति च नास्ति च हेतौ वापारः । 'करणत्वं' पुनर्वापारे नियतं नियन्त्रितम् । अस्ति च करणे वापार इति भेदो द्वितीयः ॥ वापारवान् द्रव्यः घटरूपस्य हेतुः । निर्वापारं पुष्पां हरिदर्शनरूपायाः क्रियाया हेतुः ॥ "हेत्वधीनः कर्ता कर्तव्यधीनं करणम्" इति पुरुषोत्तमः ॥ अर्थात्तरे हेतुशब्दमाह—

द्वी— । फलमपीहहेतुः । अध्ययनेन वसति ।

In the rule, the object of an undertaking is also styled हेतु । Thus अध्यायनेन etc—stays for study.

वित्त— । अध्यायनेन वसति इत्यत्र प्रथमं वाचः पश्चादध्यायनम् । तत् हेतुत्वेत् कारणम्, अध्यायनेन न हेतुः । नापि तत् वाचक्रियायाः करणम् । तृतीया तदि न प्राप्नोति । तदाह 'इह' अस्मिन् सूत्रे 'फलमपि हेतुः' इति । वाचस्य फलमध्यायनम् तेन "हेतौ" इति तृतीया सिध्यति ॥ "अनभिहिते" इत्येव, तेन घटस्य हेतुर्द्रव्यः इति स्वप्नोक्ती "प्रातिपदिकायं—" (५३२—२।३।४६) इति प्रथमेव ॥

दी—। गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका ।
अलं श्रमेण । श्रमेण साध्यं नास्ति इत्यर्थः । इह साधनक्रियां
प्रति श्रमः करणम् ॥ शतेन शतेन वत्सान् पाययति पयः । शतेन
परिच्छिद्य इत्यर्थः ।

A क्रिया which is understood, though not directly stated, also attaches the proper case-affix. Thus अलं etc ; the sense is श्रमेण etc—nothing is gained by toiling. Here श्रम is the करण of साधनक्रिया—the verb 'to gain' ; hence द्वितीया करणे । Again in शतेन etc, the sense is—grouping by the hundred. Thus शत is करण of परिच्छेदक्रिया and has द्वितीया करणे ।

मित... । 'गम्यमाना' ऊह्या । प्रयोजिका साधिका' । याकी साधादनुक्रापि क्रिया यदि प्रकरणादिना गम्यते, तदा तत्प्रयुक्तं 'कारकत्वम्' आपद्यते, भवति च यथाविहितं 'विभक्तिः' । इटान्ताह—'अलं श्रमेण' इति । इह याकी क्रिया न दृश्यते, अस्ति च गमिता अलंशब्दे । तथा हि, अलमिति वैधर्म्यं सामर्थ्यं च वर्तते । 'अलं श्रमेण' श्रमो व्यर्थः इत्यर्थः । फलसाधनं प्रति व्यर्थ इति गम्यते । साधनक्रिया तर्हि गम्यमाना । तदाह 'साध्यं नास्ति' इति 'साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम्' इति च ॥ "अलमेतावधिः कुसुमेः" इत्यादिषु सामर्थ्येऽपि कारकता दृश्यते । एतावन्ति कुसुमानि फलसाधनं प्रति समर्थानि इत्यर्थः । ततो गम्यमानं साधनक्रियां प्रति कुसुमानां करणत्वं द्वितीया ॥ 'शतेन' इति परिच्छेदनक्रियां प्रति करणम् ।

दी—। "अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यथे तृतीया" (वार्तिक) । दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्यं तु भार्यायै संयच्छति ।

When दा of the भादि class is used, द्वितीया comes in for चतुर्थी to indicate doings of the ill-mannered. Thus दासा etc—the rake pays to the harlot—for दास्ये etc. But witness भार्यायै etc. with the dative ending to indicate righteous conduct,

मित— । अग्निष्टानाम् अविनीतानां व्यवहारः आचारः तस्मिन् द्योत्ये । दाणः इति भ्रादिगणोयस्य यद्वणम् । कृद्धीत्यादेस्तु दास्यै संददाति ॥ “चतुर्थ्ये” इतीया’ इति चतुर्थ्यर्थे इह सम्प्रदानम्, सम्प्रदाने इतीया इति भावः ॥ “दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्ये” (२७२८—२११५५) इति आत्मनेपदम् ॥

सुवथं प्रकरणे—चतुर्थी

५६६ । कमणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥१।४।३२॥

दी— । दानस्य कर्माणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ।

He, who, for the completion of an act of gift, is approached with the thing given away, is called सम्प्रदान [Dative],

मित— । ‘दानस्य’ दानक्रियाया इत्यर्थः । ‘कमणा’ इति करणे इतीया । अभिरामिसुखी, च प्रकर्षे । अभिप्रैति’ प्रकर्षेण अभिरागच्छति. क्रियानिष्पत्तये इति शेषः । देयवस्तुना लपायभूतेन यदभिसुखं प्रकर्षेण गमनम्, दानक्रियासिद्धये साधकं तत् कारकं सम्प्रदानमित्युच्यते ॥ एतच्च वृत्तानुसारेण, अन्वयसंज्ञाविज्ञानात् । नान्येभ्यः भाष्येभ्यः पुरस्कृत्य इह दानमित्यापलक्षणं क्रियामात्रस्य इत्याह । तेन क्रियाया निष्पत्तये यव कामेणा कश्चिदभिप्रायणमपरिहार्यं भवति तत्र संज्ञेयं प्रवर्तते ; क्रियामात्रस्य उद्देश्यं सम्प्रदानमिति फलितम् ।

५७० । चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ ३।३।१३ ॥

दी— । विप्राय गां ददाति । अनभिहिते इत्येव । दीयते अस्मै दानीयो विप्रः ।

The fourth triad of case-affixes is to be attached to a सम्प्रदान । Thus विप्राय &c. This is only when the सम्प्रदान is not expressly declared by words. Hence in दानीयो विप्रः—this Brahman is the recipient of the gift—though विप्र is the सम्प्रदान, it does not take चतुर्थी because it is declared as सम्प्रदान by the word

दाणीयः which means दीयते अर्धे—given unto this man. The proper प्रभक्ति is प्रथमा by "प्रातिपदिकार्थे—" (539—2.3.46).

मित—इह दानविद्यायानिष्पत्तये गोरुपेण कर्मणा विप्रमन्विगच्छति । तेन विप्रः सम्प्रदानं चतुर्थी च समर्थविभक्तिः । अभिहिते सम्प्रदाने उक्तार्थत्वात् प्रथमेव । दानीय इति दीयते अर्धे इत्यर्थे बाहुलकात् सम्प्रदाने अनौघर् । तेन सम्प्रदानमुक्तं भवतीति प्रथमया दानीयो विप्रः ।

दी— । "क्रियया यमभिप्रेति सोऽपि सम्प्रदानम्"
(वार्त्तिक) । पत्ये शेते ।

In an intransitive verb he too is सम्प्रदान for whom the act is intended. Thus पत्ये &c. the lying down being intended for the husband.

मित— । अकर्मकेषु कर्मणा उद्देश्यनसम्भवम् ? तत तु किदर्थेव य उदित्सास्य सम्प्रदानसंज्ञा भवति ।

दी— । "कर्माणः फरगसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा"
(वार्त्तिक) ! पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

Where there is a सम्प्रदान the कर्म of the क्रिया is also styled the करण and the सम्प्रदान the कर्म । Thus पशुना &c.—the sense being the पशु is offered to रुद्र ; hence रुद्र is सम्प्रदान and पशु the कर्म, yet पशु takes तृतीया the करणविभक्ति and रुद्र has द्वितीया the कर्मविभक्ति ।

मित— । इदं ह्यान्दसम् । दानार्थकयज्ञघातुरस्य विषयः ।

५७१ । रूच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥१॥४॥३॥

दी— । रूच्यर्थानां धातुनां प्रयोगे प्रीयमाण अर्थः सम्प्रदानं स्यात् । हरये रोचवे भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कत्री ॥ प्रीयमाणः किम् ? देवहत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥

In connection with roots meaning 'to cause pleasure' the person feeling pleasure is सम्प्रदान । Thus हरये &c.—Lord Hari likes devotion ; रुचि is liking, pleasure &c. created by another. Here the pleasure, which is in Hari, has भक्ति for its creator ; it is therefore रुचि । Why प्रीयमाणः ? Witness देवदत्ताय &c, where पश्चिन्—way—feels no pleasure and takes चावारे सप्तमी ।

मित— । रुचिः अर्थः एषां रुच्यर्थाः । प्रीत्या योव्यमानः प्रीयमाणः । प्रीञ् तर्पणे क्वादिः कर्मणि शानच् । अथ रुचिरभिलाषो न वा ? उच्यते—अभिलाष-मातं तु न रुचिः, किन्तु रुचिरवस्तुसन्निधाने तद्दर्शनात् द्रष्टुमनसि जातो योऽभिलाषः स रुचिः । तदेवाह 'अन्यत् प्रीयमाणोपेत्या अन्यत्, अर्थात्, रुचिरं वस्तु 'कर्तृ' जनयित् यस्य तादृशः, अभिलाषो रुचिः' । प्रकृते किम् इत्याह—'हरौ गिष्ठा' स्थिति-यंस्थाः तस्या 'प्रीतेः' अभिलाषस्य इत्यर्थः भक्तनिष्ठा 'भक्तिः कर्तॄं जनयित्वा । एवमिह अन्यकर्तृकोऽभिलाषः । तत् 'प्रीयमाणो' हरिरित् सम्प्रदानम् ॥ एतेन हरिः प्रीयते भक्तिः हरिं पीपयति इति कर्मसंज्ञापवादः सम्प्रदानसंज्ञा । यदा तु प्रीयमाण इति देवादिकात् कर्त्तरि शानच्, तदा हरिः प्रीयते, हरेः प्रीतेर्भक्तिविषयो भवति इति प्रतीतिः । शेषपश्चात् प्राप्तायां कारकत्वं सम्प्रदानत्वञ्च विधीयते । यदा—अस्मिन् पक्षे प्रीतेराधारी हरिः विषयो भक्तिः इति बोधः, अधिकरणसंज्ञापवादश्च सम्प्रदानसंज्ञा ॥ पश्चि इति प्रीयमाणत्वाभावात् अधिकरणे सप्तमी ॥

५७२ । श्लाघद्ब्रह्मस्थाशर्पां ज्ञीप्स्यमानः ॥ १।४।३४

दी— । एषां प्रयोगे बोधियितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात् । गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शयते वा । ज्ञीप्स्यमानः किम् ? देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥

In connection with any of the roots श्लाघ, ब्रूह्, स्था, शप the person intended to be eulightened is the सम्प्रदान । Thus गोपी etc, where श्लाघते means 'belauds' i.e., belauds Krishna in such-

a way as to make him guess her affection ; ऋते means 'secretes' i. e., hides Krishna from the view of other dairy-maids and thus makes him guess her affection ; तिष्ठते means 'stands', i. e., stands in such a way as to make him guess etc. शपते means 'swears' i. e., swears in a manner to make guess etc. Why say श्रीश्यामानः—intended to be enlightened? witness देवदत्ताय etc. where पति has अधिकारसप्तमी because the पतिन् cannot be enlightened.

मित—। इह द्वात्रिंशत्सुतो, ऋ, सङ्गीपने, स्या नतिविरतौ, शप शपथे ॥ शप विज्ञापने । शपयितुमिच्छन्नाथ इतिश्रुतेः सन्नान् कर्मणि शानति श्रीश्यामानः । "शाप्शब्दधानीत् (२६१८—७१४५५) इतीत् । यमीष वोधयितुमिच्छति शः सन्प्रदानम् । स्वपेन, अन्वस्त्रीभ्यः सङ्गीपनेन, स्थितिविशेषेण, शपथीशारणेन च शापनः कारावस्थां वोधयितुमिच्छति ज्ञानम् । तेन ज्ञानस्य सन्प्रदानता । श्रीश्यामान इति कर्म ज्ञायते । तस्मै च कर्मसंज्ञापवादः सन्प्रदानसंज्ञा ॥

५७३ । धारेरुत्तमणः । १।४।३५ ॥

दी—। धारयतेः प्रयोगे उत्तमणं उत्तमंज्ञः स्यात् । भक्ताय 'धारयति मोक्षं' हरिः । उत्तमणः किम् ? देवदत्ताय शतं धारयति प्रामे ॥

In connection with धारि to owe, the creditor is सन्प्रदान । Thus भक्ताय etc.—Hari owes salvation to the devotee. why उत्तमणं ? witness देवदत्ताय etc. where दाम is not the creditor and takes अधिकारणे सप्तमी ।

मित—। उत्तमसूत्रमस्य उत्तमणः शपदाता, अधभसूत्रमस्य अधमणः शप-
-यद्गोता । इह् अधस्थाने तुदादिः । हेतुमत्त्विति, धारिरवस्थापने । मोक्षो प्रियते ।
हरिः मोक्षं धारयति, "गतिवृद्धि—" (५७०—११४५२) इत्यधिकृतः कर्मसंज्ञा ।

५७४ । स्पृहेरीप्सितः ॥ १।४।३६ ॥

दी— । स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः किम् ? पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात् कर्मसंज्ञा, पुष्पाणि स्पृहयति ।

In connection with स्पृह to desire, the desired is सम्प्रदान । Thus पुष्प etc. why say ईप्सितः ? witness पुष्पेभ्यः etc. where वने is not the desired, and is अधिकरण । This is the designation when a mere desire is implied. If the desire is ardent (ईप्सिततम) कर्मसंज्ञा prevails being subsequent to the सम्प्रदासंज्ञा । Thus पुष्पाणि etc.

नित— । ईप्सिततमेऽपि ईप्सितत्वमस्ति तदकिं सम्प्रदानसंज्ञाया अवसरः । कर्मसंज्ञा तु परिवर्तिनी सम्प्रदानसंज्ञां वाधते, तेन पुष्पाणि स्पृहयतीति । नागेशसु समाधत्ते "स्पृह धातुरिच्छानातवाचो फलावच्छिन्नेच्छावाचो च । आद्ये सम्प्रदानत्वम् अन्त्ये कर्मत्वम्" इति । अन्त्ये प्रकर्षोऽस्ति इत्याशयः ॥

५७५ । क्रुधद्रुहेर्ब्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः ॥ १।४।३७ ॥

बी— । क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रतिः कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असुयति वा । 'यं प्रति कोपः किम् ? भायूर्यामीष्येति मैनामन्त्यो द्राक्षीदिति । क्रोधोऽमषः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्या अक्षमा । असूया गुणेषु दोषा-विष्करणम् । द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते, अतो विशेषणं सामान्येन 'यं प्रति कोपः' इति ।

In connection with roots having the sense of the roots क्रुध, द्रुह, ईर्ष्य, अमष, the person who is the object of anger is सम्प्रदान ; Thus हरये etc.—Angry with Hari. Injures Hari—Intolerant of

Hari, Belittles Hari. Why say यं प्रति कोपः ? Witness भार्यान् &c. — Does not tolerate that his wife should be seen by another which implies no anger on the wife. क्रोध is Anger, द्रोह Injury, ईर्ष्या Intolerance, असूया Adverse criticism. Here द्रोह etc. are also taken as arising from कोप, hence the specification यं प्रति कोपः which is common to all of them.

नित— । असूय इति कण्टुदिशगन्तः । क्रोधश्च द्रुहश्च ईर्ष्यश्च असूयश्च इति द्वयः । ते अर्था वेदां तेषाम् ॥ भार्यामौर्ष्यंति इत्यत्र भार्या प्रति न कोपः । तस्य अन्येन दर्शनं निष्यति इत्येव । तेन न सम्प्रदानता ॥ द्रोहादयः इत्यत्र आदिशब्देन ईर्ष्यासूययोर्दण्डम् । कोपस्तु क्लृप्तमेव कोपप्रभवः । न हि अक्रुपितः क्लृप्यति इति भाष्यात् प्रददकोप एव क्रोधः । तेन क्रुप इति न कुपार्थः । अत आह 'यं प्रति कोपः' इति अथवा 'यस्यै कोपः' इतीव ज्ञेयात् । वक्ष्यते कृपेः प्रवीणि सम्प्रदानता नास्ति ।

५७६ । कुपदुहोरूपसृष्टयोः कर्म ॥ १।४।३८ ॥

दी— । सोपसर्गायोरनयोर्योगे यं प्रति कोपस्तत् कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति ।

If क्रुध and द्रुह are preceded by some उपसर्ग, the कारक, which is the object of anger, becomes the कर्म । Thus क्रूरम् etc.

नित— । यत् उपसर्गेण युक्तं तद्विद्म मास्त्रे उपसृष्टमित्याच्यते । तदाह कोप-सर्गायोरिति ।

५७७ । राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ १।४।३९ ॥

दी— । एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात् यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । पृष्ठो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ।

Of राध and ईक्ष that कारक regarding whom questions are asked is सम्प्रदान । Thus कृष्णाय etc.—thinks of the questions asked

about Krishna. The sense is Garga, being asked about the future of Krishna, is reflecting on the good and bad points.

मित—। राधेरीचेथ इह प्रश्नविषयपर्यालोचनसर्धः। विविधः प्रश्न, विप्रश्नः। यस्य सम्बन्धे विविधः प्रश्नः किञ्चित् तत् कारकं सम्प्रदानं स्यात् इत्यन्वयः। गर्गो गणकः।

५७८। प्रत्याङ्भ्यां भ्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥१।४।४०॥

दी—। आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्त्तनारूपव्यापारस्य कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात्। विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा। विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्त्तितस्तत् प्रतिजानीते इत्यर्थः ॥

In connection with शृ preceded by प्रति or आङ् the कर्त्ता of the antecedent act—the act of urging by promise—is सम्प्रदानं। Thus विप्राय &c.—promises a cow to the Brahmana. The sense is, he was first coaxed by the Brahmana saying 'Give it unto me' and then he promised. Hence विप्र is सम्प्रदानं।

मित—। गम्यमानपरशब्दयोगे प्रत्याङ्भ्यामिति पञ्चमी। भ्रुवः इति षष्ठो। प्रतिपूर्वस्य च आङ्पूर्वस्य च शृणोतिः इत्यर्थः ॥ 'प्रवर्त्तनां' प्रेरणा अनुमयः। 'तत् प्रतिजानीते' दानं प्रतिजानीते इत्यर्थः ॥

५७९। अनुप्रतिगृणाश्च ॥ १।४।४१ ॥

दी—। आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्त्तृभूतम् उक्तसंज्ञं स्यात्। होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति वा। होता प्रथमं शंसति, तमध्वयुः प्रोत्साहयति इत्यर्थः।

In connection with शृ to speak out preceded by अनु or प्रति the कर्त्ता of the antecedent act is अनुप्रदानं। Thus होत्रे etc.—Encourages the Hota, Hota-first speaks out the mantra, the

Advaryu encourages him by pronouncing the customary formula of encouragement.

नित—यु शब्देत्वादिः । तस्य श्रायुजस्य अनुकरणं 'गृया' इति । तच्चिद् धातुरपि गृहीतम् । अनुग्र प्रतिचयनुप्रतीः । ताभ्यां गृया अनुप्रतिगृया । तस्य अनुप्रतिगृयाः । ऊस् परे भले "आतो धातोः" (२४०—६।४।१४०) इत्याकारलोपः । पूर्ववत् इहापि उपसर्गाभ्यां इष्यत्कम्बन्धः । अनुग्रः प्रतिग्र इति । इ ग्रहितुः प्रोक्षाद्यने वर्धते । प्रोक्षाद्यनशब्दस्य "प्रोक्षादीन्" इत्येवमादिकः ।

१८६ । परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्राम् १।४।४४ ।

दी— । नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणम् । तस्मिन् साधकतमा कारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन शताय वा परिक्रीतः ।

परिक्रयण is making one's own for a certain time by the payment of a salary. In that matter the most serviceable Karaka is optionally called सम्प्रदान । Thus शतेन etc. where शतेन has कारणे द्वितीया when the option is not exercised.

नित— । परिक्रयणस्य क्रयणस्य च श्रद्धया— 'निश्चितकालं स्वीकरणं' परिक्रयणम्, साध्यनिष्कामस्वीकरणं क्रयणम् । श्रद्धया धेतनेन । साधकतममिति करणवृत्तानुवर्धते । कारणेन सङ्घ विकल्पः ॥ अतः परमुपपटविभक्तिः ॥ इच्छते ।

दी— । "तादर्थ्ये च चतुर्थी वाच्या" (वार्त्तिक) । मुक्तये हरिं भजति ।

चतुर्थी is used to express the relation between the promoter and the promoted. Thus मुक्तये etc.—Worships Hari for salvation. Here the worship promotes salvation; it is the promoted that takes चतुर्थी in such cases.

नित— । तस्ये इदं तदर्थम् । तस्य भावः तादर्थ्यम् तदर्थता । यदर्थं किञ्चिज्जात तव चतुर्थी विभक्तिर्भवति । हरिभजनं मुक्तयेन, इति मुक्तये इति चतुर्थी । अर्थशब्देन चतुर्थीसमासे य उच्यते अर्थः, इहापि स एव ॥

दी—। क्लृपि सम्पद्यमाने च” (वाचिक)। भक्ति-
ज्ञानाय क्लृप्ते सम्पद्यते जायते इत्यादि।

In connection with the sense of क्लृप to become, to be transformed, etc. the transformation takes चतुर्थी। Thus भक्तिः, &c.—devotion works for knowledge, etc.

मित—। उत्पत्तिः क्लृपधातोरर्थः। अत्र क्लृप् इति अर्थग्रहणम्। तस्मिन् क्लृपि, क्लृपधातोरर्थे, उत्पत्तौ गम्यमाने इति शेषः, सस्यद्यमानम् उत्पद्यमानं यत् तस्मिन् चतुर्थी स्यात्। अर्थग्रहणात् सम्प्रदाते इत्याद्युदाहरणम्।

दी—। “उत्पातेन ज्ञापिते च” (वाचिक)। वाताय कपिला विद्युत्।

That which is implied by a portent takes चतुर्थी। Thus वाताय etc.—Brown lightning portends a typhoon.

मित—। प्रकृतेरन्वयाभाव उत्पातः। तेन यत् ज्ञापितं सूचितमर्थं शुभं वा, तस्मिन् चतुर्थी स्यात्। विद्युत् रक्तः पव भवति। कपिलता तस्य अन्वयाभावः। तथा च यातः न्यते इति वातशब्दाच्चतुर्थी।

दी—। “हितयोगे च”(वाचिक)। ब्राह्मणाय हितम्।

In connection with हित that which is benefited takes चतुर्थी। Thus ब्राह्मणाय etc. N. B.—गुणवाचक हितशब्द comes within the purview of the वाचिक। So भाष्य has “हितमरोचकित्ने” and Panini has “तच्चै हितम्” etc.

५८१। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥२।३।१४।

दी—। क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनः, अप्रयुज्यमानस्य तुमुनः, कर्मणि चतुर्थी स्यात्। फलेभ्यो याति, फलानि आहर्तुं यातीत्यर्थः। नमस्कुर्मो नृसिंहाय, नृसिंहमनु-
कूलयितुमित्यर्थः। एवं स्वयम्मुवे नमस्कृत्य इत्यादावपि।

A तुमुन् has near it a word denoting an act done with a view to another act. If the तुमुन् is suppressed, its कर्म will take

चतुर्थी । Thus फलेभ्यो etc. means फलानि etc. In this चाङ्गुम् has याति near it, i. e., it is क्रियार्थोपपद । Its कर्म is फलानि । If चाङ्गुम् is suppressed, फलानि becomes फलेभ्यः । नमस्कृत्वा etc. means—we bow to win over Nrisinha etc. Similarly in स्वयम्भवे etc.

मित— । स्थानिनः क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि च चतुर्थी इत्यन्वयः ॥ उप समीपे उच्चारिते पदम् 'उपपदम्' । क्रिया, किमपि काव्यम्, अर्थः प्रयोजनम् अस्याः 'क्रियार्थी' । सा च क्रिया एव । यस्याः क्रियायाः क्रियान्तरं कर्म, सा क्रियार्थी क्रिया । क्रियार्थी क्रिया उपपदं यस्य स 'क्रियार्थोपपदः' । कः सः ? तुमुन्नतः शब्दः । फलानि चाङ्गुम् याति इत्युक्ते फलाङ्करणक्रियार्थी यागक्रिया इति गम्यते । तदर्थकं धातोति पदम् चाङ्गुम् मिति तुमुन्नतशब्दस्य उपपदम् । तेन चाङ्गुम् इति तुमुन्नतः शब्दः इह क्रियार्थोपपदः एतेन "क्रियार्थी क्रिया उपपदं यस्य तस्य" इत्यर्थे 'तुमुन्नतः' इत्यायाति ॥ यस्य शब्दं स्थानभावमस्ति अर्थं तु यः अर्थाद्गच्छतः स स्थानी अप्रयुज्यमानः इति यावत् । एतेन "क्रियार्थी क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनः" इत्यस्य "अप्रयुज्यमानस्य तुमुन्नतः" इति व्याख्यानं लभ्यते । तुम् इति तुमन्नतस्य धातोरित्यर्थः । "तुम्भ्यस्मै क्रियार्थी क्रियार्थायाम्" (३१७५—३१८०) इति तुमुन्नतः क्रियार्थोपपदता ॥ इदमप्यस्य इत्यतान्—क्रियार्थी क्रिया उपपदं यस्य—यस्य कृतप्रत्ययस्य विधी क्रियार्थी क्रिया इत्येतदुपपदत्वं न निर्दिशते—स क्रियार्थोपपदः । स च विधिः "तुम्भ्यस्मै क्रियार्थी क्रियार्थायाम्" इति । तेन 'तुमुन्नतः' खुल् च इह लक्ष्यते । अप्रयुक्त्यास्तुमुन्नतायाः फललाया वा क्रियायाः कर्मणि चतुर्थी स्यादिति च सूत्रार्थो जायते । उदाहरणञ्च यथा 'फलानि चेतुं याति' इत्यर्थे फलेभ्यो धातोति, तथा 'सतः पालकोऽवतरति' इत्यर्थे रुद्रभगोऽवतरतीत्यपि ॥ इयन्तु कारकचतुर्थी द्वितीयापवादः ॥ 'शुसिंहाय स्वयम्भवे' इत्येतयोः क्रियाधीनात् कारकत्वम् । 'नमःस्तु' (५८२—२३१६) इति चतुर्थी तु न 'उपपदविभक्तोः कारकविभक्तिरस्तीत्यसौ' इति वचनात् । ५८२ । तुमर्थान् भाववचनात् ॥ २३१५ ॥

दी— । "भाववचनाश्च" (३१८०—३१८१) इति सूत्रेण यो विहितः तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति, यष्टुं यातीत्यर्थः ।

words ending in affixes enjoined by the rule 'भाववचनाय' take चतुर्थी । Thus यागाय याति, the meaning being यद् याति—Goes to perform a sacrifice.

मित— । 'तुम्' इति तुम्प्रत्ययस्य अर्था लक्ष्यते । तुम् तुमर्थः अर्थो यस्य तस्मात् । ननु क्रियायां क्रियार्थायां तमुन् विहितः । तत् षष्ठो हि तमर्थाः 'प्रत्ययाः, किं ते सर्वे एषेष्ट गृह्यन्ते ? न, इति विशेषयति 'भाववचनात् तुमर्थात् इति । "भाववचनाय" इति ये विहितास्त एव, न च 'अण कर्मणि च' (३१८१—३३।१२) इति विहिता अपि ॥ तुमर्थे विहिता भावप्रत्ययाः प्रकृता युक्ता अपि तुमर्थे न गमयन्ति यावत् अनेन सूत्रेण चतुर्थी न युक्ता । तत् 'यागाय याति' इत्यादयो यथा सूत्रस्यास्ती-दाहरणं, तथा "भाववचनाय" इत्यस्यापि ॥

५८३ । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंषड्योगाच्च ॥ २।३।१६ ।

दी— । एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः (क) ।

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी—नमस्करोति देवान् (ख) । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थं शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे षष्ठी अपि साधुः "तस्मै प्रभवति—" (१७६५—५।१।१०१) 'स एषां ग्रामणीः" (१८१८—५।२।३८) इति निदेशात् । तेन "प्रभुर्बुभूषुर्भूवनत्रयस्य" इति सिद्धम् (ग) । वषडिन्द्राय ।

'चतुर्थी' is the विभक्ति in connection with नमस् &c. Thus हरये नमः &c. But in नमस्करोति देवान् we do not get दैत्येभ्यः because the presence of करोति makes देव the कर्म, and a कारकविभक्ति, always over-rules an उपपदविभक्ति । अलम् stands for anything that means पर्याप्ति । Thus दैत्येभ्यो &c. Both षष्ठी and चतुर्थी are correct here. This is indicated by "तस्मै प्रभवति—" where तस्मै takes चतुर्थी in

connection with प्रभवति । Again वही is also allowable in connection with प्रभु &c. as appears from the statement "स एषाम्—" where याम्यौ in the sense of प्रभु gives वही to एषाम् । This defends the वही in सुवगतयस्य in "प्रभुर्वभूषः—"

मित— । (क) इरथे नमः इति इरिसम्भन्विनी प्रकृतिः इत्यर्थः । तेन इरैर्नमः इति वहाँ प्राप्तायां चतुर्थी विधीयते । एवमुक्त्यापि ॥ (ख) वलोक्यतीति सुवपत् प्राप्ती कारकविभक्तिरेव प्रवर्तते उपपदविभक्तिर्निवर्तते इत्यर्थः । तथा च नमस्करोति व्यापारविशेषश्च सुवजनं व्याप्तोत्तौत्यर्थः । तेन नमस्करोति देवान् इत्यत्र कर्मत्वे द्वितीया कारकविभक्तिः प्राप्ता पक्षे नमस्कृत्ययोगादुपपदविभक्तिचतुर्थी च । कारकविभक्तिरेव भवति ॥ (ग) अलमिति अर्थेयद्वयम्, अन्यथा कथं 'तथै प्रभवति—' इति सूत्रे चतुर्थी? "स एषां याम्यौ" इति सूत्रे वहीदर्शनात् वही भवति । अतः "प्रभुर्वभूषः—" इति वही सिद्धा ।

दी— । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेन आशीर्विवक्षायां परामपि "चतुर्थी चाशिपि—" (६३१—२।।७४) इति षष्ठी बाधित्वा चतुर्थी एव भवति—स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ।

This च in the rule is to enjoin a second time what seems modified by a subsequent rule, so far as स्वस्ति is concerned. Thus when an expression of hope is implied, the rule "चतुर्थी च—" (६३१—२।।७३) guides वही as an alternative ; but the च here bars this alternative. Thus स्वस्ति गोभ्यो भूयात्—May good be to our cattle—and not स्वस्ति गवां भूयात् also.

मित— । पुनर्विधानेन एवमवधारणं कथ्यते । तेन एतैर्वीनि चतुर्थी एव भवति नान्या विभक्तिः । तत् आशीरर्थेऽपि चतुर्थी एव भविष्यति न च षष्ठी वही ।

६८४ । मन्यकमंष्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥२।३।१७॥

दी— । प्राणिष्वजे मन्यते; कमंषि चतुर्थी वा स्यात् तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । शयना निर्देशात् तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्ये ।

चतुर्थी is optionally attached to the कर्म of मन् of the दिवादि class when the कर्म is inanimate and implies contempt. Thus न त्वां &c.—I do not rate you even as a straw. The root being mentioned with श्यन् attached, मन् of the तनादि class does not give चतुर्थी । Thus न त्वां &c.

नित—। 'मन्' इति देवादिकस्य श्यन्शुक्तस्य अनुकरणम् । मन्स्य कर्म मन्-कर्म, तच्चिन् । आदरविरोधी अनादरः तिरस्कारः । विरोधार्थं नञ् । तिरस्कारस्तु न शब्दयोगे एव नञ्ते । तदभावे 'त्वां तृषाय मन्' इति तत्त्वकथनमपि स्यात् ॥ अनादरे इति मन्कर्मविशेषणम् । अनादरस्योत्तकं यत् मन्कर्म तत्र चतुर्थी इत्यर्थः इति नगिशः । अनादरस्य 'तृषाय इत्यनेनैव गम्यते, तेन त्वामित्यस्य कर्मत्वेऽपि तत्र न चतुर्थी ।

दी—। "अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशुकशृगालवजे-ष्विति वाच्यम्" (वात्तिक) । तेन न त्वां नावं मन्ये इत्यत्र अप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न, 'न त्वां शुने मन्ये' इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्वेव ।

From the rule remove the word अप्राणिषु and put in नौकाकान्न-शुकशृगालवजेषु—except when the कर्म is -नौ, काक, अन्न, शुक, शृगाल । Thus न त्वां नावं मन्ये will not have चतुर्थी though नौ is अप्राणिन्, and न त्वां शुने मन्ये has चतुर्थी though श्नु is प्राणिन् ।

नित—। त्वे अप्राणिषु इति मास्तु भवतु च "नौकाकान्न—" इत्यादि । फलं तु नावामिति द्वितीया एव न चतुर्थी नौशब्दस्य बजितत्वात्, शुने इति प्राणिकीं चतुर्थीं वजितेषु श्नुशब्दस्य अयत्त्वात् ।

५८५ । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यै चेष्टायामनध्वनि ॥ २।३।१२ ॥

दी—। अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तः, चेष्टायाम् । माम् प्रामाथ वा गच्छति । चेष्टायां किम् ? मनसा हरिं

अजति । अनध्वनि किम् ? पन्थानं गच्छति । गन्त्राधिष्ठिते अध्वन्येवायं निषेधः । यदा तु उत्पथात् पन्था एव आक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ।

These two द्वितीया and चतुर्थी, are attached to the कर्म of roots meaning 'to move' when a bodily effort is actually being made, but not if the कर्म is a road. Thus गुप्तं &c. Why say केषावाम् ? Witness मनसा &c.—meantally reaches Hari. Why say अनध्वनि ? Witness पन्थानं &c. This prohibition applies only to a road actually taken by the traveller. The road will certainly take the चतुर्थी when one is moving for it from a wrong track. Thus उत्पथेन &c.

मित— । अध्वशब्दः अधपरः, तेन मार्गेणैव प्रवृत्तिरपि निषेधः । केषा शरीरो न तु मानसो । अधिष्ठितः आत्मानः । 'उत्पथात्' उत्पथं परित्यज्य इति खण्डीये पञ्चमी । उत्पथेन पथे गच्छतीति विशेषेण चतुर्मासं मार्गात्पथतः तस्मैव मार्गं शरीरं गच्छतीत्यर्थः । उत्पथेनेति करणे द्वितीया । मार्गेश्च उत्पथेन गन्तुमशक्यः इति पुरयित्वा व्याचष्टे ॥ ननु कर्मणि विहितेन द्वितीया तत् किमिह पुनर्द्वितीया विधीयते ? द्वितीयेति चतुर्थ्यानि परत्वात्तत्र चतुर्थी एव प्राप्नोति द्वितीयाया अपवादः । चतुर्थी वा इत्युक्ते "पञ्चम्याकपरिभिः" (५२८—२।१।१०) इत्यतः अतुलना पञ्चमी इहापि सम्बन्धेन चतुर्थ्या च सङ्घ चिकल्परत । अतः सुष्ठु द्वितीयाचतुर्थी इति ॥

—०—

सुबर्थ प्रकरणे—पञ्चमी

५७६ । ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ १।४।२४ ॥

दी— । अपायो विश्लेषः । तस्मिन् साध्ये ध्रुवम् अवधिभूतं कारकमपादानं ह्यात् ।

अपाय is separation, when this has to be effected, the Karaka Which is relatively fixed is called अपादान ।

नित—। अवधिः सौमा प्रातः। यत आरभ्य विद्योषो निरूप्यते ततः चलं वा वा अचलं वा ध्रुवनिवीह कथ्यते।

५८७। अपादाने पञ्चमी ॥ २।३।२८ ॥

दी—। ग्रामादायाति। धावतोऽश्वात् पतति। कारकं किम् ? वृक्षस्य पर्णं पतति।

An अपादान takes the पञ्चमी case-ending. Thus ग्रासात् &c. In धावतः &c, though the horse too is in motion, it is, with reference to the rider falling from it, relatively fixed. Why say कारकम् ? witness वृक्षस्य &c.—A leaf of the tree falls—in answer to the question “What is it falling?” If the question be “whence does the leaf fall?” the answer is of course वृक्षात् पर्णं पतति making वृक्ष a कारक, viz. अपादान।

नित—। धावन्नपि पततः सादिनः अपायं प्रति अन्नः अवधिरित्यपादानम्। ‘वृक्षस्य’ इति अवयवावयवविभावनात्सुच्यते, अतो न वृक्षः कारकम्।

दी—। “अगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्”
(वार्तिक)। पापाज्गुप्सते विरमति। धर्मात् प्रमाद्यति।

The object of abhorrence, cessation and lapse is अपादान। Thus पापात् &c.

नित—। अगुप्सादीनां विषयः अपादानं स्फादिति वक्तव्यम्।

५८८। भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ १।४।२५ ॥

दी—। भयार्थानां त्राणार्थानाञ्च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात्। चोराद्बिभेति। चोरात् त्रायते। भयहेतुः किम् ? अरराये बिभेति त्रायते वा।

The cause of fright is अपादान in connection with verbs.

meaning 'to fear' or to save'. Thus चौरात् &c., why say भयहेतुः ? witness चरच्छी &c., the cause of fright being not चरच्छ but the beasts of prey in it.

नित—। भयं मोः, ताणं वाः । उभयव भावे किप् । हेतुद्वितीयाया अपवादः ।

५८६ । पराजेरसोढः ॥१।४२।६॥

दी—। पराजेः प्रयोगे असहाः श्रुतः अपादानं स्यात् । अध्ययनात् पराजयते, ग्लायतीत्यर्थः । असोढः किम् ? शत्रून् पराजयते, अभिभवतीत्यर्थः ।

In connection with the root जि preceded by परा, that which is intolerable is अपादान । Thus अध्ययनात् &c.—the sense being 'sick of study', why say असोढः ? witness शत्रून् &c., the sense being 'overpowers enemies'.

नित—। ज्ञानिय अभिभवनश्च पराजेरर्थः । आद्ये अकर्मको धत्तुः, एतस्य च विषयः । तदाह ग्लायतीत्यर्थः । ननु जिधातुरभिभवे एव पठितः । सत्यम्, अभिभवन्तु न्य जीभवन् न्य जीकरश्च इति द्विधा व्याख्यातः । अत न्य जीभवन्मिति ज्ञानिमाह ॥

५९० । वारणार्थानामीप्सितः ॥१।४२३॥

दी—। प्रवृत्तिविघातो वारणम् । वारणार्थानां धत्तुनां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थः अपादानं स्यात् । यवेभ्यो मां वारयति । ईप्सितः किम् ? यवेभ्यो मां वारयति क्षेत्रे ।

वारण is check of inclination. In connection with roots imp- check of inclination, the wished for is अपादान । Thus यवेभ्यो etc., wished-for being वार । why ईप्सितः ? witness

यवेभ्यो etc. where चित् is not the wished-for and has अचिक्ररणे सप्तमी । 'wished for' means what the agent of check wishes.

नित— । 'ईप्सितः' इति कर्तुरीप्सितः । 'यवेभ्यः' इत्यत्र यवा ईप्सिताः, नो चित् कश्च' तेभ्यो वारयति ? गौश्च ईप्सिता अन्यथा कश्च' तामिव वारयति ? वारणक्रियया तु प्राधान्येन नौरिव व्याप्ता । तदिह कर्तुरीप्सिता यवाः, ईप्सिततमा तु गौः तेन यवा अपादानं, गौः कर्म । एवमग्रेर्माणवकं वारयतीत्यादिव्यपि ॥ 'ईप्सितः' इति कर्मन्वा ईप्सित इति व्याख्याने तु "अग्नेर्मानवकं वारयति" "कृपादन्धं वारयति" इति भाष्यो-क्तमुदाहरणद्वयं न सिध्यति ॥

५६१ । अन्तर्द्वौ येनादर्शनमिच्छति ॥१॥४२८॥

दी— । व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्य आत्मनो दर्शनस्य अभाव-मिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्द्वौ किम् ? चौरान् न दिदृक्षते (क) । इच्छतिप्रहणं किम् ? अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् । देवदत्तात् यज्ञदत्तो निलीयते ।

when one is in hiding, the person intended to avoid is अपादानं । Thus मातुः etc. why say अन्तर्द्वौ—if screened ? witness चौरान् etc.—does not like to meet thieves. The person does not actually go a-hiding, though the desire to avoid thieves exists, hence चौरान् and not चौरैः । why add इच्छति ? This is to have the अपादानसञ्जा though discovery follows in spite of the wish to avoid. Thus देवदत्तात् etc.

नित— । 'अन्तर्द्वौ' शिवयोगोचरे स्थितिः । यथा अन्तर्द्वौ शिरस्करणौ, करके द्विः । व्यवधानमित्यर्थः ॥ तद्विश्रित्त भावे सप्तमी । 'येन' इति कर्त्तरि तृतीया । यत्कर्तृकमदर्शनमित्यर्थः । कस्य अदर्शनम् ? आत्मनः अदर्शनम्, आत्मकर्मकम्, अन्तर्द्वैतपुरुषकर्मकमदर्शनमिति यावत् । सूत्रे येन इति कर्त्तरि तृतीया । पठौ तु

न, आत्मन इति कर्मणि गन्तमानत्वात् "उभयप्राप्तौ कर्मणो" (६२४-२।१।६६) इति नियमाच्च । वाचिककारणत्वे कर्मण्यपि पाञ्चिकी यथोक्तमन्यते सत्यं परं न हि वाचिककारण्य दर्शनेन चतुकारण्य प्रवृत्तिः ॥ (क) चौरान् द्रष्टुं नेच्छति । कृतः ? चौरकर्तृकनाम्नः अदर्शनमिच्छतीत्यतः । तत् सूत्रोपात्तमन्यत् सर्वमस्ति, अन्तर्हिष्य नास्ति । तेन नापादानम् ॥

५८२ । आख्यातोपयोगे ॥१।४।२६॥

दी— । नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे यत्ता प्राक्संज्ञः स्यात् ।

उपाध्यायादधीते । उपयोगे किम् ? नटस्य गार्था शृणोति ।

When instruction is received after due initiation (उपयोगे) the instructor is अपादान । Thus उपाध्यायात् etc. Why say (उपयोगे) witness नटस्य etc.—Listens to the chanting of the actor.

मित— । 'नियमो' वृत्तचर्यादिः वृत्तचर्यादिकमवलम्ब्य विद्यापद्यसुपयोगः । 'आख्याता' यत्ता उपदेष्टा इत्यर्थः । गार्थाश्रवणं नियमं नापेक्षते, तन् नटस्य अपादानता नास्ति । उच्चारित्वाः शब्दाः नटसुस्त्रान्निःसरन्ति इति बुद्धिकृता अपि अपादानता नैव विवक्ष्यते । तत् नटस्यति मेवमन्वया यत्ता ॥ ननु अपिबन्दिता अर्थापादानता "अकथितम्" (५९६—१।४।५२) इति कर्मता प्राप्नोति । मैत्र, तत्र परिगणनं कृतं, यथोक्तिश्च न गृह्यते । तदन्तर्भव श्रेयत्वम् । इह 'नटस्य शृणोति' इत्येवान्वयः 'नटस्य गार्थान्' इति सति तु कारकत्वमेव न स्यात् ॥

५८३ । जनिकत्तुः प्रकृतिः ॥१।४।३०॥

दी— । जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मण्यः प्रजाः प्रजायन्ते ।

The material cause of that which is born is अपादान । Thus वृत्तचः etc.

मित— । जनिकत्तुः । भावे इच्छ । जनैः कर्ता जनिकर्ता जायमानः पदार्थः । प्रकृतिरुपादानकारणं हेतुशब्देनैव कथितम् ।

५८४ । भुवः प्रभवः ॥१॥४॥३॥

दी— । भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गाः प्रभवति, तत्र प्रकाशते इत्यर्थः ।

भू means 'becoming', 'appearing' etc. Of something that discloses itself, the place of first appearance is अपादान । Thus हिमवतः etc. ; the meaning is there it first appears.

नित— । कर्तुः इति पूर्वतवादनुवर्तते । भवनं भूः आविर्भावः । भुवः कर्ता भूकर्ता आविर्भूतः पदार्थः । तस्य प्रभवः प्रथमप्रकाशस्थानम् अपादानं स्यात् ॥ तथाच प्रागेन्द्रः "अभूत्प्रादुर्भावो जनिः, सिद्धस्य प्रथममुपलब्धः प्रभवः इति अर्थभेदः ।'

दी— । "ल्यव् लोपे कर्मण्यधिकरणे च" (वात्तिक) । प्रासादात् प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने. उपविश्य प्रेक्षते इत्यर्थः । श्वशुराजिह्वेति श्वशुरं वीक्ष्य इत्यर्थः ।

when a word ending in ल्यप् is suppressed, its कर्म and अधिकरण take the पञ्चमी affixes. Thus प्रासादात् etc., the meaning being प्रासादमारुह्य etc. Similarly श्वशुरात् etc., means श्वशुरं वीक्ष्य etc.

नित— । ल्यवन्तशब्दस्य लोपे सति तस्य कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमी स्यात् । पञ्चमी विधीयते न तु अपादानसंज्ञा । कर्मत्वमधिकरणत्वञ्च अन्यादृशमेव ।

दी— । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्मात् त्वम् ? नद्याः ।

Even a verb understood enjoins case-affixes. Thus कस्मात् etc.—whence are you ? From the stream.

नित— । कस्मादिव्यक्त भागतः इति क्रिया गम्यते । तेन अपाद्ययोगे अपादानता पञ्चमी च ।

दी— । "यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी, तद्व्युक्ताध्ववनः प्रथमासप्तम्यौ, कालात् सप्तमी च वक्तव्या" (वात्तिक) । वनात् प्रामी योजनं योजने वा । कार्तिक्याः आग्रहायणी मासे ।

Thus starting point in the measurement of the length of time and space takes पञ्चमी, the space measured takes प्रथमा and सप्तमी and the time takes सप्तमी । Thus वनात् etc.

मित— । निश्चितम् इत्यन्त्या निरूपितं मानं 'निर्माणम्' । 'यतः' यम् अत्रधि कृत्वा 'अध्वनः कालस्य निर्माणं परिच्छेदः क्रियते 'तत्र पञ्चमी' स्यात् । 'तेन' निर्माणेन 'युक्तात्' तथापरिच्छेदादित्यर्थः 'अध्वनः प्रथमासप्तमी' स्तः 'कालात्, तप्तमी स्यात् । इन्द्रतप्तस्य 'तेन' पञ्चम्यन्तेन 'युक्तात्' इति व्याख्यत् । कृत्तिकायुक्ता पौर्णमासी कार्तिकी । "नक्षत्रेषु युक्तः कालः" (१२वेस—५।२।३) इत्यण् । अग्निं द्वायनमस्यां अग्नहायणा । ऋषि आग्नहायणो मन्त्रायण् ॥ उद्धिक्ततनपायमपेत्स्य तु इयमपादान-पञ्चमी ॥ अतः परमुपपदविभक्तिर्निर्दृश्यते ।

५९५ । अन्यारादितरत्ते दिक्शब्दाच्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २।३।२८ ॥

दी— । एतैर्योगेष्वमी स्यात् । 'अन्य' इत्यर्थग्रहणम् 'इतर-ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति—चैत्रात् पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचियोगे तु न, "तस्य परमाध्रेडितम्" (८३—८।१।२) इति निर्देशात् । पूर्व कायस्य । अचूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि "पञ्चमस्य—" (६०६—२।३।३०) इति पठ्ये वाधितुं पृथग्-ग्रहणम् । प्राक् प्रत्यक् वा ग्रामात् । आच्—दक्षिणा ग्रामात् । आहि—दक्षिणाहि ग्रामात् ।

पञ्चमी is the विभक्ति in connection with अन्य, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्द, compounds ending with some derivative of the root अच् to-go, words with आच् or आहि affixed. अन्य means अन्वार्थ, and इतर, though अन्वार्थ, is included as a specific instance only.

Thus अन्व &c. आराहनात्—near or away from the woods. ऋति &c. Except Krishna, पूर्वे etc.—to the east of the village. दिक्शब्द is not necessarily a word indicating a direction, but one that is seen designating a direction. Hence all instances where such words are used for time and place are also included. Thus चैत्रात् etc.—Phalguna precedes Chaitra. The rule “तस्य परम्—” (83) however indicates that when a दिक्शब्द is applied to a portion of a whole it does not direct the पञ्चमी विभक्ति। Thus पूर्वं कायस्य—the fore part of the body. अक्षरपद words are also दिक्शब्द, yet they are separately mentioned here to bar the षष्ठी guided by “पद्मत्सर्ग—(6h9) Thus प्राक्, etc.—to the east or west of the village. दक्षिणा etc.—to the south of the village.

मित—। षष्ठा अपवादोऽयं योगः। ‘प्रपञ्चो’ विकारः। आरादिव्यवयवं दूर-समीपयोर्वेत्तति। दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः, शाकपाथिवादि। ‘सम्प्रति’ प्रयोगकाले देशे च काले च भक्तिः, अभिधानं यस्य तथाविधेन दिक्शब्देन योगोऽपि पञ्चमी भवति ॥ प्राच्या दिशि इति प्राचीशब्दादस्तातिः। तस्य “अक्षे लुक्” (इ०८०—५।२।३०) इति लुक्। ततो “लुक् तद्धितलुकि” (२४०८—२।२।४०) इति लोपोऽपि लुक्। तेन ‘प्राक्’ इति रूपम्। दिक्शब्देति रुढानां पूर्वादीनामेव गृह्यम् ॥

दी—। “अपादाने पञ्चमी” (५८७...२।३।२८) इति सूत्रे ‘कार्तिक्याः प्रभृति’ इति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी। भवात् प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः।

In the भाष्य under the rule “अपादाने—” (587) occurs the phrase कार्तिक्याः प्रभृति with पञ्चमी in कार्तिक्याः। Hence the inference—that words, meaning प्रभृति, direct पञ्चमी। Thus भवात् etc.

मित—। प्रभृति इत्यव्ययसवधिद्योतकम्। आरभ्य तु अवधिद्योतकं गृह्य-द्योतकं वा अन्तो द्वितीया। “बीचिमारभ्य मेरुप्रथमं नं सुलोकः”।

दी—। “अपपरिवहिः=” (६६६—२।१।१२) इति समास-
विधानात् ज्ञापकात् वहिर्योगे पञ्चमी । ग्रामाद्बहिः ।

The rule “अपपरि—” (666) directs the compounding of वहिस् with पञ्चम्यन्त words. Hence the inference—that पञ्चमी is the विभक्ति in connection with वहिस् ।

नित—। “अपपरिवहिरश्वः पञ्चम्या” इति हि सूत्रम् । व्यर्थं तत् यदि वहिस्-
शब्दयोगे पञ्चमी न स्यात् । तत् समासविधिरैव ज्ञापयति वहिस्शब्दयोगे पञ्चमी
भवतीति ॥ ननु ज्ञाप्यतां पञ्चमी परं पञ्चमीय इति तु न विज्ञाप्यते । समासविधिः
पञ्चम्याः साधुतां वक्ति न च पुनर्न्यायसिद्धायाः षड्या असाधुतामपि एतेन “करस्य
करमी वदिः” इत्यमरोक्तिर्व्याख्याता ॥

५८६ । अपपरी वर्जने ॥ १।४।८८ ॥

दी । एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः ।

अप and परि are कर्मप्रवचनीय when implying exclusion.

६६७ । आङ् मर्यादावचने ॥ १।४।८६ ॥

दी—। आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनप्रहणा-
दुभिविधोवपि ।

आङ् implying exclusion is a कर्मप्रवचनीय । Here वचने in the
rule is apparently superfluous, hence it has to be interpreted
as including अभिविधि, inclusion, also.

नित = । मर्यादा त्यागस्य अवधिः, यदुपलब्ध्याव धिरभिविधिः ॥ अत्र मर्यादाया-
मित्यनुज्ञा ‘मर्यादावचने’ इत्याह । गुरुनिर्देशस्य प्रयोजनम्—‘नेत्यांदाया वचनम्’
उक्तिर्यस्मिन् सूत्रे क्रियते तस्मिन् स्थितः यः ‘आङ्’ स कर्मप्रवचनीयः स्यात्—इत्य-
व्याख्यायतानिति । कस्मिन् सूत्रे तत् क्रियते ? ‘आङ् मर्यादाभिविधौः’ (६६७—
२।१।१२) इत्येतास्मिन् । तवाङ्गी मर्यादा च अभिविधिय अवधिः । इहापि स एव ॥

५८८ । पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ २।३।१० ॥

दी— । एतौः कर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः, परि हरेः, संसारः । परिरत्र बर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आ मुक्तेः संसारः । आ सकलात् ब्रह्म ।

पञ्चमी is the विकृति in connection with the Karmapravachaniyas अप, परि, and आङ् । Thus अप etc.—wordly attachments exclude Hari, when परि implies लक्षणे etc. (552—14.90) there is of course द्वितीया as in हरि परि । with आङ् implying exclusion (मर्त्यादा) आ मुक्तेः etc.—wordly attachments persist until salvation ; inclusion (वर्त्मविधि) is implied in आ सकलात् etc.—Brahman includes everything.

नित— । ३३ द्वितीयापवादः पञ्चमी । अप हरेः, परि हरेः, संसार इति हरिं वक्ष्यित्वा संसारमुखमनुभूयते इत्यर्थः ॥ 'लक्षणादौ इति 'लक्षणेत्यभूत्—' (४३२—टी।८०) इति लक्ष्यते । आ मुक्तेरिति मर्त्यादा, आ सकलादित्यभिधिः ॥

५८९ । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ १।४।३२ ॥

दी— । एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ।

प्रति is a कर्मप्रवचनीय when implying deputyship or exchange.

वित— । मुख्यसदस्यः प्रतिनिधिः, दत्तस्य निर्व्यातम् प्रतिदानम् ।

६०० । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ २।३।११ ॥

दी— । अत्र कर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति । तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान् ।

In connection with a कर्मप्रवचनीय there is पञ्चमी in one whose deputy another is, and in one in exchange for which an offer is made. Thus प्रद्युम्नः etc.—Pradyumna, is Krishna's deputy तिलेभ्यः etc.—Pulse is offered in exchange for sesamum,

नित—। यथादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी सीवी । - यस्य प्रतिनिधिः यस्य च प्रतिदानं तत्र पञ्चमी स्यात् । धृते षष्ठ्यर्थे पञ्चमीकरणान् यस्य प्रतिनिधिः इत्यर्थे, यस्मात् प्रतिनिधिः इत्यपि साधु । एवं यस्मात् प्रतिदानमिति च ।

६०१ । अकर्त्तार्य्यगो पञ्चमी ॥ २।३।२४ ॥

दी—। कर्त्तवर्जितं यत् ऋणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् । शतात् बद्धः । अकर्त्तरि किम् ? शतेन बन्धितः ।

If a debt is not treated as a कर्त्ता but as a हेतु only, it takes the पञ्चमी विभक्ति । Thus शतात् बद्धः—Imprisoned for a hundred. Here शत is the amount of debt and is also the हेतु for imprisonment. Hence पञ्चमी barring हेतु इतीया । Why अकर्त्तरि ? Witness शतेन &c.—Caused to be imprisoned by a hundred, Here the debt urges the creditor to procure the imprisonment of the debtor ; thus the debt is treated as कर्त्ता by the rule “तत्प्रयोजकौ हेतुश्च (2575—1,4,55) and we have इतीया in the अनुक्तकर्त्ता ।

नित—। ‘हेतौ’ इति पूर्वपूर्वाद्गणपत्तते । अकर्त्तरि ऋणे हेतौ पञ्चमी इत्यमरः । यत् ऋणमधमर्णस्य बन्धने हेतुः तत्र पञ्चमी स्यात् । हेतुइतीयापवादः । यदा तु तत् ऋणं बन्धनविषये उत्तमर्णे प्रयोजयति तदा प्रयोजकत्वात् तत् कर्त्तृसंज्ञां लभते “तत्प्रयोजकौ हेतुश्च” (२५७५—१।४।५५) इति । पञ्चमी तत्र न प्रवर्त्तते, अगुणे कर्त्तरि इतीयेव । तथाहि—(षष्चि) उत्तमर्णेः तं बद्धवान् । (षष्चि) शतं प्रयोजककर्त्तृ उत्तमर्णेन प्रयोज्यकर्त्ता तं बन्धितवान् । कर्मणि—शतेन उत्तमर्णेन स बन्धितः ।

६०२ । विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥ २।३।२५ ॥

दी—। गुणे हेतौ अस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः । गुणे किम् ? धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् ? बुद्ध्या मुक्तः ।

When a गुण is a हेतु and is not in the feminine, it optionally takes पञ्चमी । Thus आद्यात् &c. Why say गुणे ? Witness घनेन etc. where घन not being a गुण does not take पञ्चमी । Why अस्त्रियाम् ? Witness बुद्ध्या etc.—where बुद्धि, though a गुण does not take पञ्चमी because it is feminine.

मित—। हेतौ इत्यनुवर्त्तते । पञ्चमी वा, पक्षे तृतीया ॥ घनमितिद्रव्यं न गुणः । अतस्तृतीयैव न पञ्चमी । बुद्धिरिति गुणः द्रव्यनिष्ठत्वादक्रियात्वात् । स्त्रीत्वान्न पञ्चमी ॥

दी—। 'विभाषा' इति योगविभागात् अगुणे स्त्रियाञ्च क्वचित् । धूमादग्निमान् । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः ॥

Here if it be supposed that विभाषा may be separated from its connection with the remainder of the rule and may constitute a rule by itself, then with the अनुवृत्ति of हेतौ and of पञ्चमी this gives हेतौ पञ्चमी विभाषा—पञ्चमी is optionally attached to a हेतु । Occasional usages like घृणात् etc. where घृन् though not a गुण takes पञ्चमी, and नास्ति etc.—where अनुपलब्धि, though in the feminine takes पञ्चमी, may then be defended.

मित—। योगस्य विभागः विच्छेदः योगविभागः ; 'विभाषा' इति 'गुणोऽस्त्रियाम्' इत्यनेन सङ्घ युक्तं दृश्यते । यद्ययं योगच्छिद्यते तदा विभाषा इत्येकं सूत्रं जायते, 'गुणोऽस्त्रियाम्' इत्यन्यत् । उभयत्र 'हेतौ' इति 'पञ्चमी' इति च अनुवृत्तम् । आद्यात् 'हेतौ पञ्चमी विभाषा इत्यर्थो लभ्यते । तेन धूमात् 'द्रव्यगुणे उपलब्धेः' इति स्त्रियाम् पञ्चमी समर्थिता भवति । एष तु भाव्ये योगविभागो न दृश्यते तत् अनियुक्तप्रयोगसमर्थमाद्यमेव कर्त्तव्यो न तु सर्वदागुणसर्वव्याः ॥

६०३ । पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ॥ २।६।३२ ॥

दी—। एभिर्योगे तृतीया स्यात् पञ्चमीद्वितीये च ।

अन्यतरस्याग्रहणं समुच्चयार्थम् । पञ्चमीद्वितीये चानुवर्त्तेते ।
पृथक् रामेण रामात् रामं वा । एवं विना नाना ।

In connection with पृथक् etc. द्वितीया, तृतीया and पञ्चमी are attached, अन्यतरस्याम् is added to include what follows from preceding rules, and पञ्चमी and द्वितीया are following. Thus पृथक् etc. Similarly from विना and नाना ।

मित— । भाष्ये द्वितीयाससुचयो न दृश्यन्ते । युक्तश्चेत्तत् । “षष्ठातमर्थे—”
(६०६—२।३३०) इति “एनपा—” (६१०—२३३१) इति च प्रासङ्गिकमेव
अतिप्रसङ्गवाच्यं कृतं न प्रधानम् । तेन षष्ठाः द्वितीयाया वा अनुवर्त्तिर्नास्ति ।
द्वितीयार्थं ‘ततोऽन्यत्रापि दृश्यते’ (५४४, वा) इति समाश्रयिष्यते । उक्तिकारस्तु ‘तदर्थे’
पृथक्विनानानामिः’ इति योगं विभजते । पूर्वसूत्रात् ‘द्वितीया’ इत्यनुवर्त्तयति च ॥

६०४ । करणे च स्तोत्राल्पकृच्छ्र कतिपयस्यासस्त्रवचनस्य ॥

२।३।३३ ॥

दी— । एभ्यः अद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यो स्तः ।
स्तोकेन स्तोत्राद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु—स्तोकेन विषेण हतः ।

सोक्त, अस्य, कृच्छ्र and कतिपय take तृतीया and पञ्चमी where they are
used as करण and do not refer to concrete substances. Thus
सोकेन etc.—escaped easily, or narrowly. If the reference is to
a substance, then सोकेन etc. killed with a very small amount of
poison, where तृतीया alone is available as the proper करणविभक्ति ।

मित— । ‘कतिपयस्य’ इति पञ्चमर्थे षष्ठी, तदाह ‘एभ्यः’ इति । यदा तु
धर्ममात्रं करणत्वेन विवक्षितं न द्रव्यम्, तदा स्तोत्रादीनामसस्त्रवचनता, तदाह “अद्रव्य-
वचनेभ्यः” । सोकेन मुक्त इति सोक्तत्वगुणमात्रं विवक्षितम्, न सोक्तत्वत् द्रव्यं
विष्यत यथा सोकेन विषेण इत्यत्र ।

६०५ । दूरान्तिकार्थोभ्यो द्वितीया च ॥ २।३।३५ ॥

दी— । एभ्यो द्वितीया स्यात् । चात् पंचमीतृतीये च ।
 प्रतिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं-दूरात्-दूरेण वा,
 अन्तिकम्-अन्तिकात्-अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्य इत्यनु-
 वृत्तने ह—दूरः पन्थाः ।

words meaning 'far' and 'near' take द्वितीया । The च in the
 rule attaches पञ्चमी and तृतीया also. These are to indicate the
 sense of the प्रतिपदिक only, Thus ग्रामस्य etc. The word असत्त्व-
 वचनस्य attaches itself to this rule also ; hence दूरः पन्थाः without
 द्वितीया etc. because, दूर refers to the concrete object पञ्चिन् ।

मित— । इह उदाहृतविषये द्वितीयादिभिः प्रतिपदिकार्थभावमुच्यते इत्याशयः ।
 तेनात प्रथमाया अपवादः । सर्वत्र प्रतिपदिकार्थे भावे एव एता विभक्तय इति तू न ।
 “दूरादावसधान्मूलम्” इति भाष्ये उदाहृतम् । तेन अधिकरणोऽपि भवन्ति । आव-
 सधात् दूरे मूलं व्यजेदिति तस्यार्थः । दूरः पन्थाः इति दूरत्वधर्मे द्रव्ये वर्धते तेन न
 द्वितीयादयः ॥

सुबधप्रकरणे—षष्ठी

६०६ । षष्ठी शेषे ॥ २।३।३० ॥

दी— । कारकप्रतिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादि-
 सम्बन्धः शेषः । तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः ।

इयः is 'Other than what is said', 'what remains to discuss'
 etc. The Karakas and the sense of a Pratipadika have been
 discussed. Hence such relations as that of the possessor and

the possessed yet remain to speak of. These relations will be expressed by the षष्ठी विभक्ति । Thus राज्ञः &c.

नित— । 'शेषे' अवशिष्टे, उक्तादन्वेषु सम्बन्धेषु वार्थेषु सत्सु इत्यर्थः, षष्ठी विभक्तिः स्यात् । वाक्येषु प्रातिपदिकं नाम स्वाय वा अवर्तान्तरधीनि वा प्रयुज्यते । स्वार्थे 'येतु, प्रातिपदिकाद्यंभावो' प्रथमा इत्युक्तं प्राक्, अवर्तान्तरयोगश्च धातुनः हरिष मवेत् प्रातिपदिकेन वा । धात्वर्थयोगे कर्मादिषु क्त्वौघादयोऽपि उक्ता एव । प्रातिपदिकाद्ययोगस्तु अतुक्तः शिष्यते । तत् प्रातिपदिकाद्यर्थः स्वयम्बः स्वस्वामिभावादिः स शेषः । तस्मिन् द्योत्ये षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः इत्यत्र राजा स्वामी पुरुषः स्वम्, स च सम्बन्धः 'राज्ञः' इति षष्ठा उक्तः ॥ 'अथ कथं तदर्थं' राजन्यशब्दादेव षष्ठी न पुरुषशब्दात् न बीभाभ्याम् ? उच्यते— 'पुरुषः' इति प्रसिद्धामि भिद्यते, राजस्वामिकः पुरुषः अमाल्यस्वामिकः पुरुषः, नगरपालस्वामिकः पुरुषः इति । अपि च एक एव पुरुषः सः नगरपालस्य कर्मकरः अथ अमाल्यस्य, यः पुनः राज्ञः स्यात् । तत् भेद एव स्वामिकृतेो न पुरुषकृतः । इत्यने च, तदेव हिरण्यमविकारि कदाचित् देवदत्तस्य कालान्तरे च विष्णुमित्रस्य सूत्या स्वामिभेदात् मित्रत्वेन व्यपदिष्यते । वेन हि स्वं विशेष्यं प्रधानम् स्वामी विशेषणप्रधानमित्येव युक्तम् । किञ्च न हि विशेषा स्वयमात्मनः प्रकारं वक्ति अहमोदृशः अहं तादृश इति । तत् विशेष्यस्वार्थे विशेषणेन क्रियते । तदेव तस्य विशेष्यता यदसौ विशेष्यं विशेष्यतीति । लोकोऽपि न हि प्रधानं स्वयमात्मीययति असुकोऽहमागत इति, प्रधानान्वितेन हि तत् क्रियते । एतन्निश्चापि स्वस्वामिभावो विशेषणैरेव राज्ञा आख्यास्यते न विशेषणं पुरुषीयम् । पुरुषे तु प्रातिपदिकाद्यंभावे प्रथमा, यथ षष्ठाव्यंभन्धोऽवाधिकोऽवभासते वाक्यार्थः किल सः ॥

दी— । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी एव । सर्तां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति । बुधोदकस्योपसक्रुस्ते । भजे शम्भोश्चरणयोः । फलानां तृप्तः ।

Even when कर्मे &c. are thought of merely related to the क्रिया, and not as having the specific relation that give them

their कर्मत्व etc. they are treated as शेष and take षष्ठी । Thus सतां—the way of the good ; सर्पिषः etc.—induced by Ghee. सातुः etc.—thinks of his mother, एधो etc.—fuel heats water. भजे etc.—I worship the feet of Sambhu, फलानाम् etc.—had enough of fruits.

नित्— । इह सम्बन्धः क्रियायोगः । यदा कर्मादीनां क्रियया योगमात्रं विवक्ष्यते, योगस्य प्रकारः दृष्टिततरूपेण अन्यथा वा नाभिधीयते, तदा ते कर्मादिपञ्चाङ्गिणीयादिविभक्तिश्च नैव तु लभन्ते । कारकत्वं तु तेषां नापयाति । न हि वस्तुविशेष-विषयया शक्तिश्च नौपलं हीयते । त इमे कारकशेषाः ॥ सतां गतमित्यत्र सन्तो गच्छन्तीति प्रतीतिः कर्तृशेषः ॥ सर्पिषो जाभोति इति सर्पिषा कारणेन प्रवर्तते इत्यर्थः—करणशेषः ॥ सातुः स्मरति इति कर्मशेषः ॥ एध इत्यदन्तः पुंसि । यदा सान्तः लोषि । दधम् इति उदकार्थे । उपस्कारणं गुणान्तराधानम् लघुतासमर्पणम्—कर्मशेषः ॥ भजे इत्यत्र धरण्योः पूजोपहारप्रदानं प्रतीतिः—सम्प्रदानशेषः । यदा धरण्यो भजे इति कर्मशेषः ॥ फलानां लभ इति फले कृप्तिः प्रतीयते—करणशेषः ॥ “अकश्चित्” (८—१४१५२) इति तु नेह प्रवर्तते । तत्र हि परिगणनं कृतं, न चेति धातवः परिगणिताः । तेन “नटस्य गाथां शृणोति इतिषत् इह कारकत्वेऽपि शेषत्वं भवति ॥

६०७ । षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २।३।२६ ॥

दी— । हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नं हेतुर्वसति ।

The हेतु takes षष्ठी when the word हेतु is actually used and the relation of cause and effect is implied. Thus अन्नस्य etc. where अन्न the हेतु takes षष्ठी instead of हेतौवा ।

नित्— । हेतौ इत्यनुवर्तते । वाक्ये हेतुशब्दस्य चेतप्रयोगे हेतुवाचकी शब्दे षष्ठी स्यात् । हेतौवापवादः । सा च षष्ठी हेतौ द्योत्ये हेतुहेतुमहावि वाक्ये एव भवति । उदाहरणे अन्नं वासतिः । तेन अन्नस्य इति षष्ठी । हेतौः इति षष्ठी

सु 'अत्रत्य इत्यनेन समानाधिकरणत्वात् । 'हेतो द्योत्ये' किम् ? अत्र हेतुर्वाससः ।
इह हेतुः ऋटसुकः अग्रमिति, न द्योत्यः । तेन नषष्टौ ॥

६०८ । सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २।३।२७ ॥

दी— । सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये
तृतीया स्यात् । षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः ।

A सर्वनाम् takes तृतीया also, if it stands for a हेतु and the word हेतु is actually used in the sentence, the relation of cause and effect being implied. Thus केन etc.

मित— । 'हेतुप्रयोगे' इत्यनुवर्त्तते । 'सर्वनाम्नः हेतुप्रयोगे तृतीया च इत्यन्वयः ।
तत्र 'सर्वनाम्नः प्रयोगे' इत्यस्य व्याख्यानं 'सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे' इति ॥
एतच्चप्राचानपुरीधात् । ते तु हेतु शब्दात् षष्ठीतृतीये न सः इत्याशङ्क्य इह 'सर्व-
नाम्नः' इति षष्ठी कल्पयन्ति पञ्चमीं नातुमीदृशे । ऋटं पुनरित्याख्यानं प्रतिभाति ।
सर्वनाम्नः हेतुशब्दस्य च प्रयोगे' इत्यर्थे समासेन 'सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे' इति दूर्लभम् ।
ऋतः ? सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च' इत्यत्र चार्थयोगात् चाद्यो शब्दौ इत्याह्वयया
परस्परसापेक्षौ तत्तद्व्यतिरेक 'सर्वनाम्नः' हेतौः' इत्येतयोः 'प्रयोगे' इत्यनेन वृत्तिरस्य,
मास्तुवा न त्वनद्यीरेकतरस्य । वल्लभस्य 'सर्वनाम्नो हेतौ च प्रयोगे' इत्येतत् इत्यर्थस्य
वृत्तौ तत्पुरुषस्य वाक्यं प्रयोगे इति च इत्यसमुदायेन समर्थः, न पुनरैकतरिण 'हेतौः'
इति इत्याह्वयः । सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे इति साधु स्यात्, न तु 'सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे'
इति । असाधुत्वं कारणं प्रागुक्तम्—चार्थविरतायाः, असामर्थ्या सामर्थ्याध्यक्षानम् च ॥
तत् किंवासुधियोग्यमेव यद्येवं व्याख्यायते ?—'हेतौः' (५६८—२।३।२७) इत्यतः
'हेतौ इत्यनुवर्त्तते, तेन 'अकर्त्तृदंष्ट्रे पञ्चमी' (६०१—२।३।२५) इत्यस्य 'अर्थे
हेतौ पञ्चमी इत्यर्थः । 'विभाषा गुणोऽस्त्रियाम्' (६०१—३।३।२५) इत्यस्य 'गुणे हेतौ
विभाषा इत्यर्थः । 'वषट्ते हेतुप्रयोगे' (६००—२।३।१६) इत्यस्य हेतुप्रयोगेः हेतौ षष्ठी'
इत्यर्थः सम्पद्यते । अतः परं 'हेतुप्रयोगे' इत्यप्यनुवर्त्तते 'हेतौ' इति च पञ्चम्या
विपरिणाम्यते । तेन 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' इत्यत्र 'हेतुप्रयोगे हेतौः सर्वनाम्नः तृतीया

अ इत्यन्वयः । अर्थे 'हेतुस्य प्रयोगे हेतुर्न सर्वनाम तस्यात् द्वितीया भवति षष्ठी च इति । केन हेतुना, कस्य हेतोः इत्यादिषु 'केन कस्य' इत्यादि विशेष्यम् । हेतुना हेतोः' इत्यादि विशेषणम् । समानाधिकरणतया एकैव विभक्तिरुभयोः ॥ इति ॥

दी— । "निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्" (वात्तिक) । किं निमित्तं वसति, केन निमित्तेन, कस्मै निमित्ताय, इत्यादि । एव किं कारणम्, को हेतुः, किं प्रयोजनम् इत्यादि । प्रायप्रहणात् असर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्ताय इत्यादि ।

All case-affixes are generally seen in a हेतु when a word meaning निमित्त, cause, is actually used. Thus किं etc. Here 'generally' implies that प्रथमा and द्वितीया are not used if the word is not a सर्वनाम । Thus ज्ञानेन etc.

नित— । 'निमित्तपव्यापस्य' निमित्तार्थकशब्दस्य 'प्रयोगे प्रायेण सर्वासां विभक्तौर्ना दर्शनं' भवति, हेतुनाचकशब्दात् इति शेषः । किं निमित्तमिति प्रथमाया द्वितीयायाश्च उदाहरणम् । एतत्तु भाष्यकारिण "हेतोः" (५६८—२।१।२९) इत्यत्र पठितं "षष्ठीहेतुप्रयोगे" "सर्वनाम्नस्तृतीया च" इति सूत्रस्य च उपेक्षितम् ।

६०८ । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ २।३।३० ॥

दी— । एतद्योगे षष्ठी स्यात् । "—दिकशब्द" (५८५—२।३।२६) इति फल्लुचम्या अपवादः ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्ठात् ॥

षष्ठी is the विभक्ति in connection with affixes having the sense of एतद्युचः । This bars the फल्लुचमौ expected in connection with दिकशब्दः । Thus सादस्य etc.—to the south etc. of the village.

नित— । 'अतस्' इति अतसर्थे लक्षणा । अतस् अर्थः अतसर्थः । तथा-विधिन इत्येवमस्येव इत्यर्थः । अतस्युच, अस्ति, रिङ्, रिष्टातिङ्, इत्यादयः प्रत्यया-

असातेरर्थे विधीयन्ते । असातिथ "दिक्शब्दस्यः—" (१२७४—५।१।२८) साधे भवति । तेन एतदना अपि दिक्शब्दा एव । ततः प्रथमां प्राप्तायां षष्ठी ॥

६१० । एनपा द्वितीया ॥ २।३।३१ ॥

दी— एनवन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । 'एनपा' इति योगविभागात् षष्ठी अपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा ।

द्वितीया is the विभक्ति in connection with words that have एनप affixed to them. If the word एनपा be separated from its connection here and read as an independent rule षष्ठी too becomes available. Thus दक्षिणेन etc.—immediately to the south of the village.

नित— । योगविभागेन 'एनपा' इत्येकं मूलं 'द्वितीया' इत्यन्यत् । पूर्वपृष्ठादनुत्पत्त्या षष्ठी । ततः 'षष्ठी एनपा' इति लभ्यते । 'एनपा' इत्यनुत्पत्तौ 'एनपा द्वितीया' इति च । 'एनवन्त्यन्तरस्याम्—' (१२८४—५।३।३५) इत्येनप् ।

६११ । दूरान्तिकाथैः षष्ठ्यन्त्यतरस्याम् ॥ २।३।३४ ॥

दी— एतेयोमे षष्ठी स्यात् पञ्चमी च । दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा ।

In connection with words meaning 'far' or 'near' षष्ठी and पञ्चमी are affixed. Thus दूरं etc.

६१२ । ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥ २।३।३१ ॥

दी— । जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिणो ज्ञानम् ।

When ज्ञा does not mean 'to know' its करण take षष्ठी, if it is treated as शेष and not recognised as करण । Thus सर्पिणो etc.—inducement to work caused by Ghi. Here ज्ञा does not

refer to the knowledge of Ghl, but to the inclination to work caused by that knowledge.

मित—। आ ज्ञाने क्त्वादिः । ज्ञानब्दस्य षष्ठायां ज्ञः, ज्ञाधातोरित्यस्यैः । विद् ज्ञाने षदादिः । ततः क्विपि वित् कानम् । वित् षधेः षस्य विद्भवः ज्ञानार्थः । तथा न भवतीति तस्य । ज्ञाधानुसंज्ञा ज्ञानार्थे ङित्वा ज्ञानपूर्विकायां प्रहती वर्त्तते तदा तस्य करणे शेषे षष्ठी स्यात् । शेषे इति पूर्वपूर्वाद्भवन्वर्त्तते । षदादकरणे 'ज्ञानं' प्रहतिः । प्रथमं सर्पिरिति ज्ञानं तत्तत्कारणिका प्रहतिरित्यर्थः ॥ ननु यदि शेषविवक्षा करणस्य तर्हि "षष्ठी शेषे" (६०६—२।३।५०) इत्येव सिद्धा षठी । किमिधता सूत्रेषु ? सत्यं, नियमावधेरेतद्भवति । षठी एष, न लुक् । एषं सर्पिषो ज्ञानं सर्पिज्ञानमिति समाधो न । षष्ठ्य "प्रोक्ता प्रतिपदं षठो समासस्य निहतये" इति ॥

६१२ । अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ २।३।५२ ॥

दी—। एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो दयनमीशनं वा ।

Of दय 'to give' etc, ईश 'to lord over' and of roots meaning 'to remember' the कर्म takes षठी if regarded as शेष only. Thus मातुः etc.—mother's memory, सर्पिषः etc.—Gift of Ghl or control over Ghl.

मित—। इक् करणे । षधिपूर्वं एव प्रयुज्यते । अतोमर्थः कृत्यर्थः । दय ज्ञानादिषु । ईश ऐश्याः । शेषे इति वर्त्तते । कर्मणि शेषे शेषत्वेन विवक्षिते । प्राग्व-
प्रियमाद्ये वचनं, षष्ठी ष्यते एव न लुप्यते इति । अतो न समासः । कश्चं तर्हि "इतिक्त्वादिः सर्वविपक्षिनामिनो" इति ? इतिः क्तुतिरिति कर्मणि कयोना षठी न हि शेषे षठी । ततः समासः । एतेन "लोकेषु चैतन्मयादिदेव" इत्यादयोऽपि व्याख्याताः ।

६१४ । कृष्णः प्रतियत्ने ॥ ६।४।३४

दी—। प्रतियत्नो गुणाधानम् । कृष्णः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद्गुणाधाने । एधो दक्त्वोपस्करायाम् ।

प्रतियञ्ज is imparting a virtue. The कर्म of क्त, when regarded as शेष only, takes षष्ठी if the imparting of some virtue is implied. Thus एषो etc.

नित—। एषः इति प्रथमक पदम् । दक्ष इत्युदकाद्ये इत्याद्युक्तं प्राक् । 'उपात् प्रतियञ्जे—' (२५५२—६।३।५५६) इति सुटि उपस्कारणं गुणाधानम् । प्राग्वत् इहापि जेषे षष्ठी न समस्यते ।

६१५ । रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ २।३।५४ ॥

दी—। भावकर्त्तृकारणां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा ।

Of roots meaning 'to pain,' excepting ज्वरि, the कर्म, if regarded as शेष only, takes षष्ठी, the कर्त्ता being denoted by some word with an affix in the भाववाच्य । Thus चौरस्य etc.—the thief's suffering caused by disease, Here रोग, with षच् in the भाववाच्य, is the कर्त्ता and has षष्ठी owing to the क्त in रुजा, while चौर the कर्म, is regarded as शेष and takes शेषे षष्ठी ।

नित—। 'भाव' इति भावप्रत्ययान्तशब्दः । वक्तोति वचनः कर्त्ता इत्यर्थः । बाहुलकात् कर्त्तोरि लाट् ; भावो वचनः कर्त्ता एवमित्यर्थः । तच्छब्द 'भावकर्त्तृकारणम्' इति । रुजो भङ्गे इत्यव्यादमिदादिराकृतिमणलादकृि रुजा रोगः । सः चषे एवाम् ॥ चौरः रुजति रोगः इत्यर्थे चौरस्य इति कर्मणि शेषे षष्ठी, रोगस्येति कर्त्त रि कृतयोगा ।

दी—। "अज्वरिसन्ताप्योरिति :वाध्यम्" (वार्त्तिक) । रोगस्य चौरज्वरः चौरसन्तापो वा । रोगकर्त्तकं चौरसन्वन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः ।

Exception should be made of both ज्वरि and सन्तापि । Thus रोगस्य etc, the meaning being that the fever etc, pertain to the thief and are caused by disease,

मित—ज्वरेः सन्नापेय कर्मणि यथाप्रापत्तं शेषे षष्ठी भवति न पुनर्नियम्यते ।
तेन चौरज्वरः इत्यादिः कर्मणि शेषषष्ठा अपि समासो भवत्येव ॥

६१६ । आशिषि नाथः ॥ २।३।५५ ॥

दी—। आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् ।
सर्षिषो नाथनम् । 'आशिषि' इति किम् ? माणवकनाथनम्,
तत्सम्बन्धिनी याच्वन्वा इत्यर्थः ।

When नाथ means 'to hope for' its कर्म, if regarded as शेष,
takes षष्ठी । Thus सर्षिषो &c.—hope for a supply of Ghee. Why
say आशिषि ? Witness माणवक &c, which means entreaty of
a mannekin and Thus allows समास ।

मित—। नाथ याचः जीपतादिदृष्यांशोःषु । तत्र चोशिषि चात्मनेपदम्, (२६८७,
वा) । सर्षिर्नाथनम् इति शेषषष्ठा समासो न ॥ आशिषि एव नियमः, चन्वाषिं तु
स्यात्—माणवकनाथनम् ।

६१७ । जास्रिन्निप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ २।३।५६ ॥

दी—। हिंस्रार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्यो-
ज्जासनम् । निप्रो संहतो विपथ्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य
निप्रहणानं प्रणिहणनं तिहणनं प्रहणनं वा । नट अवस्यन्दने
चुरादिः । चौरस्योत्स्रटनम् । चौरस्य क्राथनम् । वृषलस्य
पेषणम् । हिंसायां किम् ? धानामेषणम् ।

Of the roots जस्र, निप्रहण, नट, कथ and पिष implying 'molesta-
tion' the कर्म, if regarded as शेष takes षष्ठी । Thus चौरस्य &c. नि
and प्र may be taken in this or the reverse order, or again
separately, Thus चौरस्य &c. नट 'to dance' is of the चुरादि
class, Thus, चौरस्य &c, Why say हिंस्रत्वात् । Witness धानामेषणम्—

pounding of rice—which implies no हिंसा and thus admits of a षष्ठीसमास with श्रेषे षष्ठी ।

नित— । जासि इति खादिकथिच्, जसु हिं सायां चुरादिः ॥ निप्रपूर्वो हनः निप्रहृषः । “हस्तेरत्पूर्वस्म” (२५८—८१३३२) इति पत्वम् ॥ अक्कन्दने इति कश्चित् पाठः । अक्कन्दनं वृत्तम् । अत्पूर्वस्तु हिंसायानिति साधवः । नाट इति दीर्घनिर्देशात् नट ह्यौ इति घटादेस्तु न यदृषणम् ॥ क्रय हिंसाद्यौ घटादिः, निपातनात् इति ॥ धाना इति अष्टमीद्विगवादिश्लक्षम् । धानाप्रियणमिति हिंसाया अभावात् नियमो न, श्रेषपठ्या समासः ।

६१८ । व्यवहृषणोः समर्थयोः ॥ २।३।५२ ८

दी— । शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च अनयोस्तुल्यार्भता । शतस्य व्यवहरणं पणनं वा । समर्थयोः किम् ? शलाकाव्यवहारः, गणना इत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः ।

Of the roots व्यवहृ and षष् in the sense common to them, the कर्म, if regarded as शेष, takes षष्ठी । ‘Gambling with dice’ and ‘Trading’ are the sense common to them. Thus अतस्व &c. Why say समर्थयोः—having the same meaning ? Witness शलाकाव्यवहारः, which means ‘counting’, and ब्राह्मणपणनम् which means ‘laudation’ ; so do not come under the restriction, and admits of a षष्ठीसमास with श्रेषे षष्ठी ।

नित— । समर्थयते इति समर्थः एकाचकः, पचायच । इषी तु शब्दस्य तुल्यायता इति इरदत्तः । यदा समः अर्थः अनयोः समर्थो, शक्युः इति ।

६१९ । दिवस्तदर्थस्य ॥ २।३।६८ ॥

दी— । द्यूताथस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । ‘तदर्थस्य’ किम् ? ब्राह्मणं दीव्यति स्तौतीत्यर्थः ।

Of दिव meaning 'to trade' or 'to gamble with dice' the कर्म takes षष्ठी । Thus शतस्य &c.—stakes a hundred. Why तदर्थस्य ? witness तावत्तु दौव्यति which means belands etc.

मित— । स पूर्व सूत्रोक्तः अर्थः अथ तदर्थः द्रुताद्यर्थक इत्यर्थः । तस्य ॥ अथ तर्हि पूर्वसूत्रे एव दिविनीतः ? शेषे प्रत्यस्य असम्बन्धात् दिविः पृथग्विधिः । असमास-प्रसङ्गो नास्तीति दशयितुं तिङन्नेन लडाहरति । द्वितीयापवादः षष्ठी । शतदेवनमिति कर्मषष्ठ्या वा समासः ॥

६२० । विभाषोपसर्गे ॥ २।३।६८ ॥

दी— । पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ।

If an उपसर्ग precedes, the कर्म of दिव takes षष्ठी optionally. Thus शतस्य etc.

मित— । उपसर्गे सति तदर्थस्य दिवः कर्मणि विभाषा षष्ठी स्यात् । षष्ठी-षष्ठ्या सुक्ते द्वितीया भवति । शेषे इति न सम्बध्यते, पूर्वेषु तुल्यविधयत्वात् ।

६२१ । प्रेष्यद्ब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ॥ २।३।६९ ॥

दी— । देवता-सम्प्रदानके अर्थे वृत्तमानयोः प्रेष्यद्ब्रुवोः कर्मणि हविषो वाचकात् शब्दात् षष्ठी स्यात् । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्यद्ब्रुवोर्हवि वा ।

Of the roots प्रेष 'to despatch' and ब्रू 'to speak out' the कर्म, if it is a sacrificial offering, takes षष्ठी when the सम्प्रदान is a god. Thus अग्नये छागस्य प्रेष्य, अग्नये छागस्य ब्रुवोर्हवि etc.—Despatch the goat unto Agni, Dedicate the goat unto Agni etc.

मित— । 'प्रेष्य' इति शब्दात् निर्देशात् षष्ठी गतो दिवादिष्येच्छते । प्रेष्यत्तुल्य-प्रेष्यद्ब्रुवो, तयोः । हविष इति पञ्चमी । हविवाचकात् शब्दादित्यर्थः ॥ इह शेषे इति निष्कर्षः, कर्मणि इत्यनुवर्तते पञ्चम्या च विपरिणम्यते । देवता सम्प्रदानं यस्मिन्

तस्मिन् विषये । प्रेथ्यन्वोः कर्मणश्च हविषः षष्ठी स्यात् देवतासम्प्रदाने विषये इत्यन्वयः ।
 द्रव्यात् प्रत्ययोत्पत्तिरसम्भवा, तत् हविषः षष्ठी इति 'हविषो वाचकात् शब्दात् षष्ठी'
 इत्यर्थः । एतदेवाह—'देवता सम्प्रदाने' यस्मिन् तथाविधे 'अर्थे' विषये 'वर्तमानयोः
 प्रेथ्यन्वोः' चालोः 'कर्मणः' कर्मोभूतस्य 'हविषो वाचकात् शब्दात्' इत्यादि । अन्ये
 हविषः प्रेथ्य, हविः प्रेरय, प्रदृष्टि इत्यर्थः ॥ इह षष्ठी प्रत्युदाहरणे "प्रेथ्यन्वोरिति
 किम् ? अन्ये क्वागं हविर्वेपां मीदो लुक्किं" इत्युक्तम् । प्रस्थितशब्दप्रयोगेऽपि षष्ठी
 भाष्ये च "इन्द्राग्निभ्यां क्वागं हविर्वेपां मीदः प्रस्थितं प्रेथ्य" इत्येवोदाहरणम् । उभ-
 यत् क्वागशब्दे कर्मविभक्तिः प्रदर्शिता । तत् क्वागोऽपि हविरेव इति भाष्याशयः, तदनु-
 यायिनौ इति । नव्यास्तु क्वागो न हविरिति मत्वा 'क्वागस्य' इति शेषे षष्ठीमाहूः ।
 क्वागस्य यत् हविः या वदा यत् मीदः तस्य प्रेथ्य इति तेषामन्वयः । एतदभाष्यविरुद्धम् ।
 शेषवह्यां सत्याम् उदाहरणप्रत्युदाहरणयोः 'क्वागम्' इत्यसङ्गता द्वितीया । तत् भाष्य-
 खेत् यदृष्योयम् उपेत्या एव नव्याः ॥ यच्च क्वागविकारक्वागः इति विशेषणमुक्तं न्यास-
 क्कता तदपि चिन्ताम् । उदाहरणे अपसङ्गः खलु विशेषणस्य । उदाहरणे प्रेथ्य इति
 स्रोति मध्यमपुरुषैकवचनस्य विषयः साहचर्यात् त्रुधातोरपि तदेव इत्याहुः ॥

६२२ । कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ २।३।६४॥

दी— । कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिनि अधिकरणे शेषे
 षष्ठी स्यात् । पञ्चकृत्वम् अन्हो भोजनम् । द्विरन्हो भोजनम् ।
 शेषे किम् ? द्विरहन्यध्ययनम् ।

In connection with affixes having the sense of कृत्वस्य, the
 अधिकरण, if a काल and if regarded as शेष, will take षष्ठी । Thus
 पञ्च etc.—five meals a day, Why इहे ? Witness द्विरहनि etc.
 which has the usual सप्तमी in the अधिकरण there being no
 शेषविवक्षा ।

नित—। 'कृत्वस्' इति कृत्वसुच् प्रत्ययस्यार्थे कृत्वणया । कृत्वः अर्थः एषाम् कृत्वोऽर्थाः । तेषाम् । "संख्यायाः क्रियाभ्याहृति—" (२०८५—५।४।१०) इति कृत्व-सुच् । "द्वित्वसुभ्यः सुच्" (२०८६—५।४।१८) इति सुच् । एतावद्ध विषयः । शेषे इत्यसि । अत्रापि अङ्गभोजनम् इति समासनिहतये वचनम् ॥

६२३ । कर्त्तृकर्मणोः कृति ॥ २।३।६५ ॥

दी—। कृद्योगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्त्ता कृष्णः ।

In connection with a कृत्, undeclared कर्त्ता and कर्म take षष्ठी । Thus कृष्णस् etc.—Krishna's work—where कृष्ण is the कर्त्ता and is in the षष्ठी । Also जगतः etc.—Krishna is the creator of the universe—where जगत् is the कर्म and takes षष्ठी ।

नित—। अनभिहिते इत्यसि । कृति प्रयुक्ते तेनेव कृता युक्तो यः कर्त्ता यच्च कर्म अनभिहितं, तत्र षष्ठी इत्यर्थः । शेषे इति मिश्रणम् । अनुक्ते कर्त्तरि—भावे तिङि कृष्णेन चर्त्ते ; भावे कृति, कृष्णस् कृतिः । द्वितीयावादः षष्ठी । अनुक्ते कर्मणि—कर्त्तरि तिङि, जगत् चकार कृष्णः ; कर्त्तरि कृति, जगतः कर्त्ता कृष्णः । द्वितीयापवादः षष्ठी ॥

दी—। "गुणकर्मणि वेप्यते" (वाचिक) । नेता अश्वस्य सुधस्य सुध्नं वा ।

The अप्रधान कर्म optionally takes षष्ठी in connection with a कृत् । Thus नेता etc.

नित—गुणकर्म इत्यप्रधानं कर्म । तत्र षष्ठी वा स्यात् । प्रधाने जित्या षष्ठी ॥ उदाहरणे अश्वः प्रधानं सुध्नः अप्रधानं कर्म । षष्ठी षष्ठाया सुक्ते अनभिहिते कर्मणि द्वितीया ।

दी—। कृति किम् ? तद्धिते मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् ।

why say 'कृति'—i. e. in connection with a कृत् ? This is to

show that यद्वा is not allowed in connection with a तद्धित ।
witness कृतपूर्वो कटम्—He had made a mat before, Here कट
the कर्म does not become कटस् though undeclared.

मित— । इह क्रियायोगे हि कर्त्ता कर्मणा चोपजायते, तत् “कर्त्तुं कर्मणोः”
इत्येतावतैव क्रियायोगो गम्यते । क्रिया च धातो तिङ्योगात्, क्रयोमात्रं लभ्यते
नामना । ततश्चिञ्चि च कृति च कर्त्तुं कर्मणोः शब्दो इत्यायाति । उत्तरत्र तु “न
लोक—” (६२७—२१६६) इति तिङ्गि निबिज्ञा यद्वा । तत् छट्, टोक्तिं विनापि
कृति एव भविष्यति, किं कट्प्रत्ययेन ? इति पृच्छति ‘कृति किम्’ इति । उत्तरमाह—
‘तद्धिते ना भूत्’ इति । तद्धितेऽपि कृतिर्, ततो क्रियाया अन्तर्भावो दृश्यते,
तथा रथं नहति इत्यर्थे रथ्य इत्यत्र । तादृशे तद्धिते अनुक्तं कर्त्तुं किं कर्मणि वा यद्वा
ना भूत् एवमर्थे ‘कृति’ इत्याह ॥ अतोदाहरणं कृतपूर्वो कटमिति । इह कर्मणः
अविषयायां ‘कृतमनेन’ इति भावे क्तः । ततः ‘पूर्वम्’ इति क्रियाविशेषणयोगे ‘कृतं
पूर्वं मनेन’ इति सुपुसुपेति समासि ‘सपूर्वाच्च’ (१८८७—५/२।८७) इति इतिप्रत्यये
तद्धिते, कृतपूर्वो अयमिति कर्त्ता लभ्यते । स च कर्मणि कर्त्तुं कृतं सफल इति सामा-
न्यतो विज्ञायते । यदि कश्चित् विशेषविज्ञानार्थो कश्चिन् कर्मणि सफल इति पृच्छति,
तदीत्तरं कटकरणे इति, यदा कटं कृतपूर्वो अयमिति । इह तद्धितः कर्त्तारमभिधत्ते न
कर्म । कृत कृतशब्दस्यः कटप्रत्यये कर्मणा सम्यगिति अभिसम्बन्धं जातेऽपि तद्धितात्कारितः
कर्त्ताभिधातुं न प्रभवति । ए’ कर्मणि अनुक्तं यद्वा प्रचम्यते, ‘तद्धिते ना भूत्’
इति निषेधात् न भवति । तत् कृतपूर्वो कटम्’ इत्येष, न च ‘कृतपूर्वो कटस्’ इति ॥
कटः कृतः पूर्वमनेन इति विशदं तु कटशब्देन सम्बन्धः कृतशब्दः अद्यानर्थ्यात्, पू-
शब्देन न समस्यते तद्धितोत्पत्तिः न स्यात् । तेन ‘कटः कृतपूर्वो इत्यप्यशब्द एव ।

६२४ । उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ २।३।६६ ॥

दी— । उभयोः प्राप्तियंस्मिन् कृति तत्र कर्मण्येव पृष्ठी ।
आश्चर्यो गवां दोहोऽग्नीपेन ।

when ष्टो is available in both कर्त्ता and कर्म in connection with क्त, the कर्म alone will have it. Thus आचर्यो etc. where दोह having भावे घञ्, both कर्त्ता and कर्म are अतुल्ल and therefore eligible for ष्टो; but the कर्म, i. e., गो has it, the कर्त्ता taking तृतीया as usual.

नित—। ‘उभयोः’ कर्त्तरि कर्मणि च इतरथः । ‘भाविः’ उपस्थितिः षड्व्या इति शेषः । यो हि क्त, कर्त्तृकर्मणो विहाय अन्यत् किञ्चिदभिधत्ते भावं वा कार-
कान्तरं वा, तत्र अनाभिहिते कर्त्तरि तृतीयां कर्मणि च द्वितीयां बाधित्वा पूर्वसूत्रेण ष्टो प्राप्नोति । सा च अनेन नियम्यते ‘कर्मणि एव ष्टो कर्त्तरि तु यथा-
प्राप्ता तृतीया ॥ दोह इति भावे घञ्, कर्त्तृकर्मणो अतुल्ले । ततः कर्त्तरि तृतीया
कर्मणि ष्टो ।

दी—। “स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नाथं नियमः” (वाचिक) ।
भेदिका विभित्सा वा रुद्रस्य जगतः ।

The restriction that the कर्म alone takes ष्टो does not exist in connection with क्त and च in the feminine. Thus भेदिका etc.—Rudra destroys or wants to destroy the universe,

नित—। स्त्रियां प्रत्ययः स्त्रीप्रत्ययः । स्त्रीप्रत्यययोरिति सप्तमौ । अक इति ख् लृष्णौ स्त्रियाम् । अकार इति “अ प्रत्ययात्” (३२०६—३२।१००) इति विहितः अप्रत्ययः । स्त्रियां यः अकप्रत्ययः अप्रत्ययश्च तयोर्दोषे अयं नियमः, उभयप्राप्ती कर्म-
स्थो ष इति नियमो न स्यात् । तदा उभयोरिव कर्त्तृकर्मणोः ष्टो इत्यर्थः ।

दी—। “शेषे विभाषा” (वाचिक) । स्त्रीप्रत्यये इत्येके ।
विचित्रा जगतः कृत्तिहरेः हरिणा वा । केचिदविशेषेण विभाषा-
मिच्छन्ति—शब्दानामनुशासनमाचायेण आचार्यस्य वा ।

In connection with other affixes, the restriction is optional, Here some say ‘other’ means ‘other क्त affixes in the feminine.

Thus विचित्रा etc. Here कृतिः has कृतिन् in the feminine ; the restriction is optional, so the कर्ता may take षष्ठी or the usual द्वितीया । Others again take 'other' meaning any other कृत affixes.' Thus शब्दानाम् etc. Here the affix in अनुशासनम् is कृष्ट् in the neuter, yet the restriction is optional according to this view.

नित्त— । इह केचित् पूर्ववर्तिनात् 'स्त्रीप्रत्यययोः' इत्यनुवर्तयन्ति । ततो वचन-विपरिवर्तनेन 'श्रेष्ठे स्त्रीप्रत्यये विभाषा' नियमः प्रवर्तते इति व्याचक्षते । अकाराकारभिन्ने स्त्रीप्रत्यये अनुक्ते कर्मणि षष्ठी कर्त्तरि तु द्वितीया च षष्ठी च इति तेषामाशयः । 'स्त्रीप्रत्यये' किम् ? शब्दानामनुशासनमाचार्येषु इति द्वितीयेन । अन्ये पुनरिदामनुवर्तन्ति नैच्छन्ति । ते हि "कर्त्तृकर्मणोः—" (६२४—२।३।६५) इत्यतः 'कृति' इत्यनुवर्तते 'अविशेषिण्य' स्त्रीप्रत्ययद्वयं विशेषमनादित्येव सामान्यतो वक्ष्यन्ति—'श्रेष्ठे' अकाराकारभिन्ने 'कृति' कृत्वाते 'विभाषा' नियमः ॥

६२५ । क्तस्य च वर्त्तमाने ॥ २।३।६७ ॥

श्री— । वर्त्तमानार्थस्य क्तस्य प्रयोगे षष्ठी स्यात् । "न लोको—" (६२७—२।३।६८) इति निषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ।

In connection with क्त in the present tense the undeclared कर्ता takes षष्ठी । This removes the prohibition "न लोको—" (627) Thus राज्ञां etc.—Approved, known or honoured by kings. In this the कर्ता is राज्ञाम् in the षष्ठी ।

नित्त— । 'षष्ठी स्यात्' इत्यस्य 'अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी स्यात् इत्यर्थः । "मतिगुद्धि—" (२०८८—३।१।२८) इति वर्त्तमाने लो विहितः । तत्र कृत् । तत् "कर्त्तृकर्मणोः—" (६२४—२।३।६५) इत्येव सिधति किमर्थं पुनर्वचनम् ? तदाह क्तप्रत्यययोगे "न लोको—" इति निषेधा षष्ठी, सा चेह पुनर्दिधीयते । मत इत्यादिषु वर्त्तमाने कर्मणि क्तः । उक्तं कर्म कर्ता अनुक्तः । अनेन च कर्त्तरि षष्ठी ।

३२६ । अधिकरणवाचिनश्च ॥ २।३।६८ ॥

दी—। कस्य थोगे षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितं शयितं गतं भुक्तं वा ।

In connection with क्त declaring an अधिकरण, the undeclared कर्ता and कर्म take षष्ठी । Thus इदम् etc.—Here they sat, here they slept, this way they went, here they took their meals,

मित—। 'कस्य' इत्यानुवर्तते । "कौडधिकरणे च—" (३.८७—३।३।७६) इति अधिकरणे विहितस्य कस्य इत्यर्थः । उदाहरणे एषामिति अनुक्ते कर्तारि षष्ठी । आस्यते अशिविति आसितं पीठमित्यर्थः । एवं शयितं शय्या, गतं मार्गः, भुक्तं भोजनपात्रम् । आशिवशयितयोः घातोरकर्मकत्वात् कर्ता एव अनुक्तः, तत्रैव च षष्ठी । गतभुक्तयोस्तु कर्म कौडपि विवक्षा सम्भवती, तदा तत्रापि षष्ठी—इदमेषां गतं गामस्य, भुक्तमोदनस्य इति । "उभयप्रापती—" (३.२४—२।३।६६) इति नियमस्य "कर्तृकर्मणोः—" (३.२६—२।३।६५) इतिानन् प्रति एव प्रवर्तते न उत्तरान् विधीन् प्रति । "पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नीतरान्" ॥

३२७ । न लोकाव्ययनिष्ठास्त्रल्यर्थतृणाम् ॥ २।३।६९ ॥

दी—। एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशः—कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः । उः—हरिं दिदृक्षुः, अलङ्करीष्णुर्वा । उकः—दैत्यान् घातुको हरिः ।

In connection with a क्त derived from लट्, लोट् etc., a क्त ending in उ, the क्त affix उकञ्, an indeclinable कृत्, affixes क्त and क्वत्, affixes having the meaning of स्वक and the affixes शानन्, चानम्, शट्, वन्, the undeclared कर्ता and कर्म do not take षष्ठी । Thus—(substitutes of लट्, etc.) कुर्वन् etc., the कर्म being सृष्टिम् not सृष्टिः ; (उकारान्तकृत्)—हरिं etc, the कर्म appearing as हरिम् not हरिः ; (उक) —दैत्यान् etc, not दैत्यानाम् etc.

मित— । “कृति” (६२३—१।१।६५) इति प्राप्ता प्रथो प्रतिबन्धते ‘लोक’
 इत्यत ल उ चक इति ष्ठेः । ‘ल’ इति दस्य लकाराः । तेषां ललात् प्राप्ते निषेधः ।
 लकाराणां साक्षात् प्रयोगाभावादादिशमुदाहरति लादिम इति । मळ, मानच्, कानच्
 कम् इत्यादयो लादिशाः ॥ उ इति इष्णुचोऽपि यत्त्वम् । इहोदाहरणेषु कृतः कर्त्तारि
 विहिता इति लक्षः कर्त्ता कर्म चातुक्तम् । तत् चतुर्के कर्मणि प्राप्तायाः यथ्या
 निषेधात् द्वितीयेन ॥ “कृदतिक” (३।१।५९) इति निषेधात् तिकृत् न क्त ।
 तेन लादिशेषु तिकृत् नोदाह्रियते ॥

दी— । “कमेरनिषेधः” (वार्त्तिक) । लक्ष्म्याः कामुको
 हरिः । अव्ययम्—जगत् सृष्ट्या । सुखं कर्तुम् । निष्ठा—
 विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खल्वर्थाः—
 ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तृन् इति प्रत्ययहारः—“लटः शतृ-
 शानचौ—” (३१००—३।१।१२४) इति तृस्रब्दादारभ्य आ तृनो
 (३११५—३।१।१२५) नकारात् । शानन्—सोमं पवमानः ।
 चानश्—आत्मानं मयद्यमानः । शतृ—वेदमधीयन् । तृन्—
 कर्त्ता लोकान् ।

The prohibition does not effect कर्म with लकार in nonscrip-
 tural writings. Thus लक्ष्म्याः etc. with चतुर्के in the चतुर्के कर्म as
 required by “कन् कर्मणोः—” (623). (अव्यय) जगत् etc. not जगतः and
 सुखस्य with चतुः । निष्ठा is the designation of क्त and क्तवत् । In
 विष्णुना etc. the क्त is in the कर्मवाच्य, hence the कर्त्ता is चतुर्के, so
 विष्णुना not विष्णोः । (खल्व) ईषत् etc. has खल्व in the कर्मवाच्य, so the
 चतुर्केकर्त्ता is हरिणा not हरिः । तृन् is a general name here for all
 affixes beginning with the ट् in “—शतृशानचौ—” (3100) and
 ending with the न् of “तृन्” (3115). Thus—(मानन्] सोमं etc.

मित— । कमेरिदि लकार विषये भाषायां षष्ठीनिषेधो न ॥ प्रत्याहारस्य
 षष्ठीनिषेधो न ॥ एतेन ललात्प्राप्तेः शतृगुणत्वम् । मानच् मळान्

एव, परं लादिगत्वान् प्रागिव स्तुतः सः) इतरं तु “पठ्—” (११०७—१।२।११८) इति शानम् “ताञ्छील्य—” (११०८—२।२।१२८) इति शानम्, “इङ् धार्योः—” (१११०—१।२।१३०) इति शब्द, “ञन्” (११२५—६२।१२५) इति ञन्, इति चत्वारः । इहायं शब्दशब्दः प्रत्ययः, प्रागुक्तस्य लादिशः इति भेदः । तत् वेदमधीय-
श्रित्यत्र अधीयप्रति परस्मैपदानिति न अभितव्यम् । लादिशपक्षे एव चात्मनेपदपरस्मै-
पदव्यनष्टा । असा तु यतुर्न तथा । एवं परमानः मुख्यमानः इत्यादिष्वपि नात्मने-
पदसंज्ञाप्रसङ्गः ॥

दी— । “द्विषः शतुर्वा” (वार्त्तिक) । मुरस्य मुरं वा
द्विषन् ॥ सर्वोऽयं कारकपञ्चम्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु
स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ।

The prohibition of षष्ठी in connection with शतृ after द्विष is optional. Thus मुरस्य etc.—The enemy of Mura. All this prohibition is of षष्ठी in कर्त्ता or कर्म regarded as कारक । If treated as शेष the षष्ठी is unavoidable. Thus ब्राह्मणस्य etc.—a worker for Brahmans etc.

मित— । द्विष्न् शतुः । “द्विषोऽमित” (११११—१।२।१३१) इति शतृ-
मतायः न लादिशः । कारकपटोति कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी । ब्राह्मणस्य कुर्वन्निति
ब्राह्मणस्य कर्त्तरः इत्यायः । लादिशः एषः ॥

६२८ । अकेनोभविष्यदाधमर्त्यायोः ॥ २।३।७० ॥

दी— । भविष्यति अकस्य भविष्यदाधमर्त्याथे नञ् योगे
षष्ठी न स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । व्रजं गमी । शतं दायी ।

षष्ठी is prohibited in connection with अक implying futurity and इन् implying both futurity and indebtedness. Thus in सतः etc.—The protector of the good is being born—the protection is a future event, hence सतः in the plural of द्वितीया । In व्रजं &c.—bound for the dairy-farm—the reaching of the farm is a future.

event, so व्रतम् not व्रतस्य । In व्रते etc.—he has to pay a hundred—the payment is a future event; hence व्रतम् not व्रतस्य ।

मित— । भविष्यति अथे आधमण्ये च अर्थे विहितस्य अकप्रत्ययस्य इन्प्रत्ययस्य च योगे षष्ठी न स्यात् इति अचराराधेः । अकप्रत्ययस्य आधमण्ये न विहितस्तत् तस्य भविष्यदर्थे एवेह यावत् । यदाह भविष्यात्कस्येत्याह । अक इति “तुमुत्त्व ली—” (१२७५—१३१०) इति विहितो षष् । इन् इति ओष्वादिक्त्व इने; , “आधमण्य-काधमण्ययोः—” (१३११—१।२।१७०) इति विनेय यादकः । घालक इति भविष्यति षष् । गमो इति “भविष्यति गम्यादयः” (११२१—१२.३) इति भविष्यति इति । गमोति पाठे वाङ्मलाद् द्विरिति नारीयः । दायोति आधमण्ये विनिः ॥ ६२६ । कृत्यानां कर्त्तरि वा ॥ २।३।७२ ॥

दी— । षष्ठी स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । ‘कर्त्तरि’ इति किम् ? गेयो माणवकः साम्नाम् । “भब्यगेय—” (२८६४—२।४।६८) इति कर्त्तरि यद्विधानात् अनमिहितं कर्म ।

The कर्त्ता optionally takes षष्ठी in connection with a क्त्य affix. Thus मया etc. Why say कर्त्तरि only ? Witness गेयो etc. —the little fellow is chanting Saman hymns—where the क्त्य affix यत् in गेयः being in the कर्त्तृवाच्य by the rule “भब्यगेय—” : (2894) the कर्म is undeclared, and always takes षष्ठी ।

मित— । अनमिहिते इत्यसि । ‘कृत्यानां’ योगे अनमिहिते ‘कर्त्तरि’ षष्ठी विकल्पः, कर्मणि तु निश्चय षष्ठी । गेयः साम्नां न तु सामानि अपि ।

दी— । अत्र योगी विभज्यते—“कृत्यानाम्” । ‘उभयप्राप्तौ’ इति ‘न’ इति अनुवर्त्तते । तेन—नेतुव्या व्रजं गावः कृष्णेन ॥ सतः ‘कर्त्तरि वा’ । उक्तोऽर्थः ।

Here कृत्यानाम् has to be separated from its connection with the rest of the rule. Thus "कृत्यानाम्" becomes a rule by itself. With "उभयप्राप्ती" (624—2, 3, 66) and "न" (627—2, 3, 69) following, this gives "उभयप्राप्ती न कृत्यानाम्"—षट्ठी is not allowed if both कर्ता and कर्म remain अनुक्त in connection with a कृत्य affix. Thus नेतव्याः stc.—Krishna has to take the cattle to the farm. Here नेतव्यः has तव्य in the कर्मवाच्य, the प्रधानकर्म, which is नौ, becoming उक्त । Both the कर्ता, i. e. कृष्य, and the अप्रधानकर्म, i. e., व्रज are अनुक्त । Thus there is उभयप्राप्ति and षट्ठी being disallowed the usual तृतीया in the अनुक्तकर्ता and द्वितीया in the अनुक्तकर्म appear. Next comes the remainder of the rule i. e., "कर्त्तरि वा" । This is taken with "कृत्यानाम् only and not with "उभयप्राप्ती" and "न" also. The meaning is explained already under 629 above.

नित— । योगविभागात् 'कृत्यानाम्' इत्येकं स्वम् । अनुष्ठव्या षट् "उभय-
प्राप्ती न कृत्यानाम्" इति भवति । कृत्यानां योगे कर्ता च कर्म उभयं यदि अनुक्तं
भवति तदा न कर्त्तरि षट्ठी नापि कर्मणि इति तस्यार्थः । अदाहरणे 'नेतव्याः'
इति प्रधाने "नोऽङ्गच्छान्" (२७६५ वा) इति वचनात् प्रधाने कर्मणि तव्यः । तेन
'वावः' इति उक्तं भवति । कृत्येन इत्यनुक्तः कर्ता, व्रजमिति अनुक्तः गुणकर्म । उभयतः
अथेन षट्ठी निषिध्यते ॥ कृत्यव्यतिरिक्ते तु 'गुणकर्मणि षेधते' (६०२ वा)
इति प्रथं व्रजस्य वा ॥ "कर्त्तरि वा" इत्यंशे उभयप्राप्ती न" इति न संवध्यते,
तेन मूलोक्त एवार्थः प्राप्तः ।

६३० । तुल्यार्थे रतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् ॥ २।४।७२ ॥

वी— । तुल्यार्थे योगे तृतीया वा स्यात् पक्षे षट्ठी । तुल्यः
सकृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अनुलोपमाभ्यां किम् ?
तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ।

तृतीया alternates with षष्ठी in connection with words meaning तुल्य equal. Thus तुल्य etc. Why say अतुजोपमाभ्याम् ? Witness तुला etc. where the usual षष्ठी alone is allowed,

मित— । तुल्य चम्पाने पुरादिः । कर्मणि करणे वा अप्रत्यये तोला इत्यनेन भाव्यम्, तुला इति तु भवति इदं निपातनात् । तुलोपमाशब्दी कर्मसाधनी तुल्यार्थी इति हरदत्तः । शेषे षष्ठी एव प्राप्ता, पक्षे तृतीया विधीयते । येन तुल्यं तत्र पाण्डिकी तृतीया यत्तु तत्र तु प्रातिपदिकार्थे प्रथमा । तथाच सूत्रं “तेन तुल्यं क्रिया चोदतिः” (१७७—५।३।१५) ॥ इवादयस्तुलाताया द्योतकाः, न हि ‘तुला’ इति तेषामर्थः । तेन गौरिव गवय इत्यादिषु इवादियोगे षष्ठी न भवति ॥ अपपदविभक्तिरियम् ॥

६३१ । चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ २।३।७३ ॥

दी— । एतदर्थोयोगे चतुर्थी वा स्यात्, पक्षे षष्ठी आशिषि । आयुष्यं चिरञ्जीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शम् अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात् । ‘आशिषि’ किम् ? देवदत्तस्य आयुष्यमस्ति । व्याख्यानात् सर्वत्र अर्थग्रहणम् । मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्वयतरी न पठनीयः ।

When a hope is expressed चतुर्थी alternates with षष्ठी in connection with words meaning आयुष्य etc. Thus आयुष्यं etc.—May long life be assured unto Krishna. Similarly मद्रं etc. Why आशिषि ? witness देवदत्तस्य etc.—Devadatta has a long life—which expresses an accomplished fact and no hope ; hence चतुर्थी is no longer available. These words have to be taken as giving meanings only, hence synonyms are included, that is

how the rule is interpreted. भद्र and भद्रु are synonymous, hence one of them should be omitted.

द्वित—श्रेषे षष्ठां प्राप्तायां चतुर्थार्थं वचनम् । देवदत्तस्य इत्यादि स्वरूप-
कथनमात्रं तत्र आशोरभावात् चतुर्थी न भवति ॥

सुबर्त्तप्रकरणे—सप्तमी

६३२ । आधारोऽधिकरणम् ॥ १।४।४५ ॥

दी— । कर्त्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठयाया आधारः कारक-
मधिकरणसंज्ञः स्यात् ।

The कारक which is the indirect field of operation of a क्रिया through its कर्त्ता or कर्म on which the क्रिया directly operates, is called अधिकरण ।

मित—आधियते अस्मिन्नित्याधारः । कस्याधारः ? क्रियायाः । कुतः ? कारके इत्यधिक्रियते, कारकत्वञ्च क्रियाजनकत्वम् । एवमाचिप्ता क्रिया । तस्य एव आधारः ॥ ननु क्रिया हि कर्त्तृनिष्ठा कर्मनिष्ठा वा । तत् कर्त्ता वा कर्म वा साक्षात् क्रियाया आधारः किमेतदधिकरणमिति ? सत्यं कर्त्तृकर्मणौ एव क्रियाया मुख्य आधारः । यत्र पुनस्तयोरधिष्ठानं तदपि परस्परसम्बन्धेन क्रियाया आधार इत्युच्यते । तदपि अधिकरणम् । कर्त्तृकर्मणौ एव हाः उपायः, तथा 'कर्त्तृकर्मद्वारा' इत्यादि ॥ 'कारके' इत्यनुवर्त्तते । तेन सूत्र "कारके आधारोऽधिकरणम्" इति मिलितोन्वयः । एतेन अधिकरणमपि कारकम् । तदाह 'आधारः कारकम्' इत्यादि ।

६३३ । सप्तम्यधिकरणे च ॥ २।३।३६ ॥

दी— । अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकाराद्गुरान्ति-
कातोन्वयः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्च इत्याधारस्त्रिधा ।

कटे आस्ते । स्थालयां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्ता-
त्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा , “दूरान्तिकार्थेभ्यः—” (६०५
—२।३।३५) इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः
फलिताः ।

The seventh triad of case-affixes should be attached to an अधिकरण । The च in the rule attaches सप्तमी to words meaning far and near, आधार is of three kinds, arising from contact, from the subject-matter, from pervasion. Thus कटे etc.—sits on a mat (contact), स्थालां etc.—cooks in a pan (contact), मोक्षे, etc. (वैयधिक) । Soul pervades everything (pervasion). An instance of दूरान्तिकार्थे is वनस्य etc. In this case four affixes are available including the three allowed by the rule ‘दूरान्तिक—’ (605—3. 3. 45).

नित— । ‘दूरान्तिकार्थेभ्यः’ इति पूर्वसूत्रादनुक्तव्यते । इयञ्च प्रातिपदिकार्थे सप्तमी ॥ श्लेषः संयोगः । उप सप्तमि श्लेषः उपश्लेषः । तैत निर्वृत्तः तव भवः वा औपश्लेषिकः । विषयः प्रतिपाद्योऽर्थः । तैत निर्वृत्तो वैयधिकः । अभिव्यापकः सर्वात्म-संयोगो ॥ कटे आस्ते इत्यत्र आसनक्रियाया आधारः, कर्त्ता देवदत्तः, तस्य आधारः कटः परम्परया क्रियाया अपि आधारः कट एव । स्थालां पचतीत्यत्र पाकक्रियाया आधार-रक्तुलाः, तिषाञ्चाधारः स्थाली । परम्परया तु क्रियाया आधारः स्थाली । आद्ये कर्त्ता उपश्लेषः कटः द्वितीये कर्मणा उपश्लेषा स्थाली । नीचे इच्छा इति मोक्ष इच्छाया विषयः । सर्वस्मिन्तात्मा सर्वमभिव्याप्तमित्यर्थः ॥

दी— । “क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । अधीती व्याकरणे । अधीतमनेन इति विग्रहे “इष्टादिभ्यश्च” (१८८८—१।२।८८) इति कर्त्तारि इतिः ।

Of क्त, when it takes इति, the कर्मण् will have सप्तमी । Thus अधीती etc.—Well-read in grammar. with the exposition अधीत-

सनेन the तद्धित affix इनि is attached by the rule "इष्टा—" (1888) to declare the कर्ता । The undeclared कर्म, which is व्याकरण, takes सप्तमी instead of द्वितीया ।

मित— । 'क्त' इति ज्ञानं लक्ष्यते । इतो विषयः इन्विषयः । इतो विषयो यो ज्ञानशब्दः तस्य कर्मणि अनभिहिते सप्तमी स्नात् । कथं इन्विषयः क्तः ? य इष्टादिषु पठ्यते । अधीतशब्द इष्टादिः भावे क्तः । अधीतो इत्यधीतवान् कर्ता लक्ष्यते । किमधीतं तेन इति तु न विवक्षितम् । तद्धितोत्पत्तेः परं व्याकरणमिति कर्म चेदुपस्थाप्यते तत् केन अभिधीयताम् ? न तद्धितेन, तेन हि कर्ता उक्तः । नापि 'अधीत' इति ज्ञानेन तत् भावसुखा तद्धितवर्णो अन्तर्भूतम् । तद्धितेन व्यवहृतात्तस्यात् भावप्रत्ययं निष्काला कर्मसाधनस्य कथं क्रियतां योगः ? एवमनभिहिते तस्मिन् कर्मणि "कृतपूर्वो कटम्" (६२३) इतिवत् द्वितीया प्राप्नोति । तदपवादः सप्तमी ॥ ननु कृतपूर्वो कटे इति कथं न भवति ? लक्ष्यते—कृतपूर्वशब्दः इन्विषयः सत्यं, न त्वसौ ज्ञान इति सप्तमी न भवति ॥

दी— । "साध्वसाधुप्रयोगे च" (वार्त्तिक) । साधुः कृष्णो मातरि असाधुर्मातुले ।

सप्तमी should be affixed in connection with साध and असाधु । Thus साधुः etc.

मित— । क्रियाया अभावात् शेषवर्णां प्राप्तायां वचनम् ॥ "साधुनिप्रथाभ्याम्—" (६४०—२।३।४३) इति अर्थायां सिद्धा सप्तमी । वार्त्तिकमिदमनर्थायम् ॥ मातुलः कंसः ॥ इह साधोतीति साधुः । यः साधुः स गोधनक्रियायाः कर्ता । यस्मिन् साधुस्तथाशिकरणं तस्याः इति कैचित् वार्त्तिकं प्रत्याचक्षते ॥

दी— । "निमित्तात् कर्मयोगे" (वार्त्तिक) । निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगसमवायात्मकः ।

"चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दुन्ययोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

हेतौ तृतीयात्र प्राप्ता । सीमा अण्डकोशः । पुष्कलको
गन्धसृगः । 'योगविशेषे किम् ? वेतनेन धान्यं लुताति ।

If the निमित्त of an undertaking is connected with the कर्म it takes सप्तमी । Here निमित्त is the object, the reward &c. योग is contact or समवाय । Thus—The leopard is killed for its skin, the elephant for the tusks, the chowrie—deer for the chowrie, and the musk-deer (or civet-cat) for his sac." Here the leopard &c. are the कर्म, the skin &c. are what attract the hunter—the reward of the hunt—the निमित्त ; this निमित्त again is connected with the कर्म i.e., the leopard &c. ; hence चर्मणि &c. in the सप्तमी । Evidently द्वतीया was expected by the rule "हेतौ" (558—22.22) but it is ousted by this Varttika. सीमा is scrotum ; पुष्कलक is the musk-deer or better civet-cat. Why mention particular kinds of योग ? Witness वेतनेन &c.—reaps corn because paid for it. Here the wages received have connection with the corn, no doubt, but the connection is neither contact nor समवाय । Hence वेतनेन in the द्वतीया as usual.]

नित—। 'निमित्तं क्रियाफलं यदर्थे क्रियारम्भः । क्रियाफलवाचकात् शब्दात् सप्तमी स्यात्, यदि फलं क्रियायाः कर्मणा युक्तं स्यात् । हेतुद्वतीयापवादः । 'संयोगः' सञ्ज्ञः । द्रव्येण, सापेक्षस्य द्रव्यस्य गुणकर्मादीनां वा, सम्बन्धः 'समवायः' । 'वसधि' व्याघ्रचर्म मे स्यादिति हेतोः, दन्तयोः राजदन्तौ मे स्यातामिति, 'केशिषु' चाम' मे स्यादिति, 'शोधि' श्वगनाभिः गन्धद्रव्यविशेषो वा मे स्यादिति । सपेक्ष कर्त्ता तेन तेन क्रियाफलेन युज्यते ॥ वेतनं धान्येन न संयुक्तं नापि समवेतमिति हेतुद्वतीया एव भवति ॥ इह भाष्ये 'कर्मसंयोगे' इति पाठः । इत्थापि स एव । तथा व्यासे, भाषाहृतौ, कैयटेऽपि । हरदत्तस्तु "कर्मयोगे" इति पाठ' परिकल्प्या समवायमपि इहेन व्याख्यत । तद्भाष्यतं दीक्षितेन तद्व्याख्यादमित्य । नैतदभिमतमिवाभाति भवति

भाष्यकारस्य ; यद्यमितं किमिति तेनेव नोक्तं "कर्मयोगे" इति ? किमर्थं वा "कर्मसंयोगे" इति गुरुनिर्देशः कृतः ? अथोच्यते संयोग इत्युपलक्षणं समवायस्यापि तदपि तद्धिं किं न स्फुटमुक्तं तेन ? किं वा भवतापि 'योगे' इति पाठान्तरं कल्पितम् ? अमुक्तमपि गम्यत एव पाठान्तरस्य जडत्वज्ञेयत्वं कृतये इति चेत्, अस्तु ; परम् उदाहरणेषु संयोगसमवाययोर्वाभिन्नत्वे को हेतुः ? न हि दुष्परिहरा व्याभिन्नता । "केशेषु चर्मणो हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुक्कुजरम् । चर्मणि हीपिनं हन्ति सौखि पुष्कलको हतः" इति पादव्यव्यासीन सुकरः परिहारः । किञ्च यत्र समवायस्य प्रकृतमुदाहरणम्, जातिगुणक्रियाणां द्रव्येषु सम्बन्ध इति, तद्विषयं कथं परिहृतम् ? एतच्च चिन्तितं हरदत्तनापि अतएव तेन "पुष्कलकः शङ्खः, स सौखि सीमाज्ञानार्थं हतो निष्ठातः" इत्याच्छुद्धलं व्याख्याय समवायपक्षे नीतशरमः पादः । तन्मुदीचितादिभिर्न सोढम् ॥ ननु चर्महीपिनीः सीमपुष्कलकयोश्च सम्बन्धः समवाय एव, तत् यदि समवायो नेष्टः कथमेताविह उदाहृती भाव्य ? उच्यते—संयोग इत्यत्र समिति प्रकथे । प्रकृतो योगः संयोगः । कश्च प्रकृतो योगः ? यः साक्षादुपलभ्यते चाक्षुषो योगः, द्रव्ययोर्योगः । यो हि अक्षुभ्यते योगः, जातिगुण क्रियाणां द्रव्येषु, तस्येह न यद्वयम् । तेन चाक्षुषयोगाभावात् सुस्थितानि उदाहरणानि "हरिचं पलाय" इत्यादीनि च ॥

६३४ । यस्य च भावेन भावलक्षणात् ॥ २।३।३७

दी—। यस्य क्रिययाऽक्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् ।

गोषु दुह्यमानासु गतः ।

सप्तमी is attached to one whose क्रिया indicates another क्रिया । Thus गोषु etc.—He left while the cows where being milked, Here 'milking' is in गो and it indicates गमनक्रिया । Hence गो takes सप्तमी । Whose क्रिया—क्रिया in whom ; क्रिया may be in a कर्ता or a कर्म । The example is of one in a कर्म । Here is one in a कर्ता—ब्राह्मणेषु अधीयानेषु गतः, left when the Brahmans were at study.

मित—। भावः क्रिया, तस्य लक्षणं सूचनम् । 'यस्य क्रियया' इति क्रियया चाधारो लक्ष्यते । यन्नित्यया क्रियया इत्यर्थः । क्रिया च कर्तृनिष्ठा कर्मनिष्ठा वा ॥ क्रियान्तरम्' इति अप्रसिद्धा अन्वा क्रिया । प्रसिद्धमेव अप्रसिद्धं लक्षयति न तु अप्रसिद्धं प्रसिद्धम् । कर्तृस्था वा प्रसिद्धा, काचित् क्रिया यदि क्रियान्तरं लक्षयति, तदा तस्मिन् कर्त्तरि कर्मणि वा सप्तमी भवति । गोष्ठ इति कर्मस्था क्रिया । कर्तृस्थायाम् प्राज्ञेषु अधीयानेषु यतः इत्यादौदाहरणम् ।

दी—। "अर्हानां कर्त्तृत्वेऽतर्हानामकर्त्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च" (वार्त्तिक)—सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ।

सप्तमी is attached to express the agency of the deserving, its denial to the undeserving, and also to express the reverse. This सत्सु तरत्सु &c.—the bad stay, the good cross over. Here the good deserve to cross over, hence सत्सु in the सप्तमी । Again असत्सु तिष्ठत्सु &c.—The good cross over, the bad stay. In this the bad do not deserve to cross over, hence असत्सु in the सप्तमी । Similarly असत्सु &c.

मित—। यी यां क्रियां कर्तुंमर्हति स तस्याः क्रियया अर्हः । तस्य कर्तृता सप्तमीवाच्या, अनर्हानामकर्तृता च तया, अर्हानामकर्तृता अनर्हानां कर्तृता तथैव ॥ तरणक्रियायां सन्त अर्हा असन्त अनर्हाः । सत्सु तरत्सु असन्त आसते इत्यस्य सन्तस्तरन्ति असन्त आसते इत्यर्थः । एवम् असन्तस्तिष्ठति सन्तस्तरन्ति इत्यर्थे असत्सु तिष्ठत्सु इत्यादि । सन्तस्तिष्ठन्ति असन्तस्तरन्ति इत्यर्थे सत्सु तिष्ठत्सु इत्यादि । असन्तस्तरन्ति इत्याद्यर्थे असत्सु तरत्सु इत्यादि ॥ यदा सन्तस्तरन्ति तदा असन्त आसते इत्यादि तु नार्थः । तथा सति सूत्रेणैव सिध्यति वार्त्तिकं व्यर्थं भवति ॥ ६३५ । षष्ठी चानादरे ॥ २।३।३८ ॥

दी—। अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ।

रुदति रुदतो वा प्रात्राजीत् । - रुदन्तं पुत्रादिकमनाहत्य
संन्यस्तवानित्यर्थः ।

षष्ठी and सप्तमी are available in the कर्त्ता or कर्म when, over and above the indicating of a क्रिया, disregard indifference, etc. are implied. Thus रुदति etc. the sense being that he renounced the world disregarding his weeping child etc.

भित—भावस्य क्रियया लक्षणे सूचनं भावलक्षणम् । तस्मिन् षष्ठी च सप्तमी च भवतः, आदरस्य उपेक्षाया चाधिक्ये सति, भावलक्षणात् व्यतिरिक्तौ यदि अनादरः स्यादित्यर्थः । केवली भावलक्षणे सप्तमी एव विद्विता, अनादरयुक्ते भावलक्षणे तु षष्ठी अपि विधीयते ॥ अधिकभिति भावलक्षणापेक्षया अधिकम् ॥

६३६ । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिश्रतिभूप्रसूतैश्च ॥

२।३।३८ ॥

दी— । एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठीग्रामेव
प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां
गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः ।

षष्ठो and सप्तमी are attached to what is connected with स्वामिन्, ईश्वर, अधिपति, दायाद, साक्षिन्, प्रतिभू, प्रसूत । षष्ठी alone was available, the rule gives सप्तमी as an alternative. Thus गवां etc. —the owner of cows. Also गवां etc., which means 'Born to receive cows as his inheritance.'

भित— । 'स्वामी' 'ईश्वर' 'अधिपति' इति पर्याययुक्तं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥ दायमादत्ते इति दायादः । अस्मादेव निपातनात् सीपसर्गंऽपि कः । गौरुपं दायमादत्ते इति गवां दद्यादः ॥ प्रतिभवति इति प्रतिभूः लक्षकः परस्वार्थे आत्मसमर्पकः । कर्त्तरि क्तिप् । जेहे षष्ठी प्राप्ता, वचनात् सप्तमी च भवति । अनुभवितुम् निजाश्लेषेण शक्यम् । गाव एव तस्य पैदकं धनं नान्यत किञ्चित् इत्यर्थः ॥

६३७ । आयुक्तकुशलाभ्याश्चासेवायाम् ॥ २।३।४० ॥

दी— । आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः तात्पर्ये^० अथे ।
आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य
वा । 'आसेवायाम्' किम् ? आयुक्तो गौः शकटे, ईषदयुक्त
इत्यर्थः ।

In connection with आयुक्त and कुशल, the sixth and seventh case-affixes are attached if 'engrossing attention' is implied. आयुक्त means 'engaged' 'employed' &c. Thus आयुक्तः &c.—Engaged in the worship of Hari, clever in the worship of Hari. why आसेवायाम्—engrossing attention? witness आयुक्ती &c.—The bullock is loosely yoked to the cart—where आयुक्त means ईषदयुक्त ।

नित— । आ सम्यक् युक्त आयुक्तो व्यापारितः नियुक्त इत्यर्थः । कुशलो नियुक्तः ।
आ सम्यक् भेदा आसेवा एकपरायणता, वत्परता । एतदेव तात्पर्यमित्युक्तं वृत्तौ ।
इह अधिकरणे सिद्धा एव सप्तमी, षष्ठी तु पक्षे विधीयते । कुशलशब्दे क्रियाया
अभावान् शेषे षष्ठीं प्राप्तायां पक्षे सप्तमीविधिः इति तु हेचित् ।

६३८ । यतश्चनिर्द्धारणम् ॥ २।३।४१ ॥

दी— । जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्-
करणं यतः ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नूणां नृषु वा ब्राह्मणः
श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छतसु वा
ावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ।

The singling out of a part from the whole through its possession of some exclusive characteristic which the remainder does not possess, is निर्द्धारण । The part may be identified as

belonging to a particular class, or having some particular virtue of action or designation. The whole will then take षष्ठी or सप्तमी। In वृषाम् &c., a class, viz. Brahmans, is separated from the entire body of men as pre-eminently possessing excellence (श्रेष्ठत्व)। The separation is effected through the possession of excellence and the possessor is identified by his caste. In नवाम् &c. the basis of separation is बहुचौरता and the part separated is identified by the गुण। In गच्छताम् &c. the निर्धारण is through शौद्रवा and the part separated is identified by its धावनक्रिया। In क्रावाणाम् &c. the निर्धारण is made by पटुत्व and the identification by मैत्रंज्ञा। In all these it is the exclusive characteristic that first draws our attention to the part. This characteristic forms the basis of separation—निर्धारणहेतु। The enquiry as to the nature of the part separated, comes later on and we have then to see, only to help our memory, if the part has to be identified by the जाति, गुण, क्रिया or संज्ञा। जाति &c. are thus evidently not at all the कारण or हेतु of निर्धारण। The language of the Vritti here is a bit awkward.

मित—। इह 'जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः इति प्रथक्करणे न कारणं नापि हेतु-
निर्दिश्यते। 'विशिष्टस्य' इत्यध्याइत्य एवमन्वयः कार्यः—जातिगुणक्रियासंज्ञाभिर्विशिष्टस्य
एकदेशस्य समुदायात् प्रथक्करणं निर्धारणम्। तत्र निर्धारणं यतः समुदायात् भवति
ततः समुदायात् षष्ठीसप्तम्यौ कः? वृषामित्यत्र ब्राह्मणजातिविशिष्टा जना वृषसमुदायात्
प्रथक् कृत्य श्रेष्ठेषु अन्तर्भाविता। गवामित्यत्र कुण्डगुणविशिष्टाः गोसमुदायात् प्रथक्-
कृत्य बहुचौरासु अन्तर्भाविताः। गच्छतामित्यत्र धावनक्रियाविशिष्टाः गच्छत्समुदायात्
प्रथक् कृत्य शौद्रेषु अन्तर्भाविताः। क्रावाणामित्यत्र मैत्रसंज्ञाविशिष्टाः क्रावसमुदायात्
प्रथक् कृत्य पटुषु नीताः। आद्ये 'श्र' इति समुदायः 'ब्राह्मणं' इत्येकदेशः श्रेष्ठत्वगुणयोगो

निर्धारणहेतुः । द्वितीये बहुचौरतानुष्ययोगे निर्धारणहेतुः, तृतीये श्रीप्रत्वगुणयोगे,
चतुर्थे पटलवृणयोगः ॥ यतो निर्धार्यते, यश्च निर्धार्यते, यत्र निर्धारणहेतुः इतिप्रति-
तयसन्निधाने एव निर्धारणं भवति नान्यथाः ।

६३६ । पञ्चमी विभक्ते ॥ २।३।४२ ॥

दी— । विभागो विभक्तम् । निर्द्धार्यमाणास्य यत्र भेद एव
तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः ।

विभक्त means विभाग difference, distinction. If the whole and
the part have nothing in common and are essentially distinct,
पञ्चमी is to be attached. Thus माथुरा etc.—The people of
Mathura are richer than those of Patliputra.

नित— । विभक्तमिति भाषि तः । तदाह विभक्तं विभागः भेद इत्यर्थः । यतश्च
निर्धारणमिति वक्तव्यं । 'यत्र' यस्मिन् निर्धारणे 'निर्द्धार्य'माणास्य यस्तुतः शिष्टापेक्षया
'भेद एव' प्रतीयते न साभ्यं 'तत्र' यस्मिन् निर्धारणे प्रास्विद्धितयोः यत्प्रसन्नस्वीरपवादः
'पञ्चमी स्यात्' । पृथक् कृते एकदेश सर्वत्र निर्धारणे भेदः । तीयते, यत तु पृथक्-
करण्यात् प्रागपि भेद एव स इह विषयः । माथुरपाटलिपुत्रकौ भिन्नाविव ।

६४० । साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ २।३।४३ ॥

दी— । आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायाम् । न तु प्रतेः
प्रयोगे । मातरि साधुनिपुणो वा । 'अर्चायाम्' किम् ? निपुणो
राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् ।

सप्तमी is attached in connection with साधु and निपुण if praise
is implied ; but not if प्रति occurs in the sentence. Thus
मातरि etc.—good or clever with respect to his mother. why
say अर्चायाम् ? witness निपुणः etc.—A servant clever with respect
to the king. This is a mere statement of fact and implies
no appreciation of the servant's work. Hence यज्ञो as expected,
no सप्तमी ।

मित— । शेषघट्टां प्राप्तायां वचनम् ॥ ये तु क्रियामिह पश्यन्ति, तेषाम् अधिकरणत्वादेव सिद्धे नियमार्थे वचनम्—अर्चयामि च सप्तमी नान्यत्र । अत्रादाहरणे निपुण्यब्दमेव गृह्णाति, साधुशब्दयोगे अर्चां विनापि सप्तमीविधानात् (६४३, वा—) । 'राज्ञो निपुणः' इत्यर्थः । शेषे षष्ठी । 'वत्स्रुधने' स्वरूपवर्णने । 'तात्पर्यम्' आचरः । अप्रतेः इति प्रयोगापेक्षया षष्ठी । तदाह 'प्रतेः प्रयोगे' इति ॥

दी— । “अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । साधु-
निपुणो वा मातरं प्रति परि अतु वा ।

The prohibition regarding प्रति should be extended to परि and अतु also. Thus साधुः etc. where प्रति etc. being कर्मप्रवचनीय the second case affix is attached.

मित— । 'लक्षणेत्यभूत्—' (५५२—१।४।४७) इत्यवोक्ताः प्रतिपर्यन्तवः एव प्रत्यादयः । प्रत्यादिभिर्व्योगे साधुनिपुणयोगे सन्त्यपि अर्चयामपि सप्तमी न इत्यर्थः । मातरमिति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया ॥ सूत्रे अप्रतेरित्यनुक्ते अर्चयामि च सप्तमी परत्वात् प्रत्यादियोगजन्यां कर्मप्रवचनीयद्वितीयां वाधते । 'अनर्चयां साधयोगे विहितेव सप्तमी, निपुणयोगे तु शेषत्वात् षष्ठी भवति—निपुणो राज्ञो भृत्यः । प्रत्यादियोगे पुनः कर्मप्रवचनीयद्वितीया शेषघट्टो वाधते ॥

६४१ । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ २।३।४४ ॥

दी— । आभ्यां योगे तृतीया स्यात् । चात् सप्तमी ।
प्रसित उत्सुको हरिणा हरौ वा ।

द्वितीयां should be attached in connection with प्रसित and उत्सुक । The च allows सप्तमी also. Thus प्रसितः, etc.—cares much for Hari.

मित— । प्रसितः आसक्तः । उत्सुक इष्टार्थोद्दिष्टः । एताभ्यां योगे अधिकरणे द्वितीयासप्तम्यो भवतः ।

६४२ । तक्षत्रे च लुपि ॥ २।३।४५ ॥

दी—। नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप् संज्ञया लुप्यमानस्य अर्थं तत्र वर्तमानात् तृतीयासप्तम्यरी स्तः अधिकरणे । 'मूलेनावाह-
येद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्"—मूले श्रवणे इति वा । 'लुपि'
किम् ? पुष्ये शनिः ।

If from a word meaning 'star' some affix is dropped by the injunction लुप्, the resultant, when used as an अधिकरण, will have तृतीया or सप्तमी । Thus मूलिन etc.—The goddess should be invoked when the Moon is in मूल and immersed when in श्रवण । why say लुपि ? witness पुष्ये etc.—Saturn is in पुष्य—where no affix has been attached and dropped, consequently सप्तमी alone is available in the अधिकरण ।

मित—। नक्षत्र इति भावे सप्तमी । लुप् शब्दः इह लुप् संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्य अर्थम् अभिदधाति । नक्षत्रवाचिनी प्रकृतिः, लुप् तस्य लुप् संज्ञया प्रत्ययः तेन योऽर्थो जातः तांशप्रथे वर्तमानात् शब्दात् अधिकरणे तृतीयासप्तम्यौ स्तः इति सरभायः । इयं उरदत्तानुसारिणी व्याख्या । इत्यं वा व्याख्यायताम्—'लुपि' सति, लुप् संज्ञया प्रत्ययलोपे सति यत् 'नक्षत्र' तस्मिन्, नक्षत्रवाचिनी प्रकृतिः सिध्यते तस्मान् अधिकरणे तृतीयासप्तम्यौ स्तः । प्रागुक्त एवार्थः ॥ 'मूलिन' 'श्रवणिन' इति मूलश्रवणशब्दाभ्यां नक्षत्रवाचकाभ्यां "नक्षत्रेण युक्तः कालः" (१३०४—४।३।९) इत्यस्य । तस्य 'सुनविशिष्टे' (१२०५—४।२।४) इति लुप् । ततो लब्धी मूलप्रवणशब्दौ मूल-श्रवणयुक्तौ कालौ वर्तमानौ । अधिकरणे तृतीया ॥ पुष्ये 'शनिः' प्रत्यय न हि कश्चित् प्रत्ययो लुप्तः । तेन अधिकरणे यथाप्राप्त सप्तम्येव न तृतीया ॥ 'अधिकरणे किम् ? अथ पुष्या ॥ नक्षत्रे किम् ? वक्ष्ये तिष्ठन्ति । इह जनपदे लुप् न नक्षत्रे । तेन सप्तम्येव न तृतीया ।

६४३ । सप्तमीपञ्चम्यो कारकमध्ये ॥ २।३।७ ॥

दी—। शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताम्यामेते स्तः ।

अद्य मुक्ता अयं द्वाहे द्वाहाद्वा भोक्ता । कर्त्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्त्तृ-
कर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः ।

Time and space, limited by the field of operation of two Karakas, take सप्तमी and पञ्चमी । Thus अद्य etc.—having breakfasted to-day he will eat again after two days, Here the कर्त्ता operates to-day and again after two days ; the interval of time between the two operation has पञ्चमी and सप्तमी । Again इहस्थ etc.—standing here he can hit the mark a Krosa away. Here is an interval of space between the कर्त्ता and the कर्म which is लक्ष्य ।

मित— । “कालाध्यनीः—” (५५८—२।३।५) इत्यतः कालाध्यनीः इत्यनु-
वर्त्तते पञ्चम्या च विपरिणत्यने “कालाध्यर्था सप्तमीपञ्चम्यो कारकमध्ये” इत्यन्वयः ।
कारकाणां शक्तिरस्ति, तत् एव तेषां कारकत्वम् । शक्तिशक्तिमतोरभेदे ‘कारकमध्ये’
इति ‘शक्तिव्ययमध्ये’ इत्यर्थः ॥ ‘अद्य’ इत्यादिषु एक एव कर्त्ता, शक्तिस्तु भिद्यते ।
एकया अद्य मुक्ते अपरया च द्वाहे । एव’ इति सिद्धं तयोरन्तवर्ती कालो लभ्यते ।
‘इहस्थः’ इत्यादिषु अवस्थानशक्तिः कर्त्तुः ; विधाभवनशक्तिः कर्मणः ; इत्येतयोर्मध्ये देशः ।

द्वी— । अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्यौ इष्येते ।
“तदस्मिन्नधिकम्” (१८४६—५।२।४५) इति “यस्मादधिकम्—”
(६४५—२।३।८) इति च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वा
अधिको हरिः ।

Panini wants both सप्तमी and पञ्चमी in connection with अधिक because he himself writes :—“तदस्मिन्नधिकम्—” with सप्तमी and again “यस्मादधिकम्—” with पञ्चमी । Thus लोके etc.—Hari transcends the universe.

मित—। यदधिकं तस्य यदा समुदाये अन्तर्भावकदा अधिकरणे सप्तमी । एकादश अधिका अस्मिन् शक्ते ; यदा न तदा प्यवलोपे कर्मणि पञ्चमी । शतान् सप्तमधिकमिति शतमपेक्षया इत्यर्थः । एवं कृत्वा लक्षणेभ्यः सिध्यतः सप्तमी-पञ्चमी ॥

६४४ । अधिरीश्वरे ॥ १।४।६७ ॥

दी—। स्वस्वामिभावसम्बन्धे अधिः कमप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ।

अधि is a कर्मप्रवचनीय when it expresses the relation "master and man", "owner and owned" etc.

मित—। इह स्वस्वामिभावसम्बन्धस्य द्योतकोऽधिः ।

६४५ । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ २।३।६ ॥

दी—। अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्थे हरेर्गुणाः—परार्थादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः—अधि रामे भूः । 'सप्तमी शौयडैः' (७१७—२।१।४०) इति समासपक्षे तु रामाधीना ।

'अपङ्क्त—' (२०हु६—५।४।७) इत्यादिना खः ।

In connection with a कर्मप्रवचनीय implying excess or the relation "owner and owned" सप्तमी is attached to that which exceeded and to that in respect to which mastery is stated. Thus उप &c.—Hari's virtues exceed a परार्थे in number. In the case of mastery, the owner and the owned take सप्तमी by turns. Thus अधि &c.—Rama is the master of the Earth. If रामे अधि is compounded by the rule "सप्तमी शौयडैः" the form is रामाधीना with ख attached by "अपङ्क्त—" (2079-5।4।7)

मित—। सप्तमी सादिति द्वितीयापवादः । "उपोऽधिके च" (५५१—१।३।६०)

कर्मप्रवचनीयत्वे "यस्मादधिकम्—" इति सप्तमी । "यस्य चेश्वरवचनम्" इति

'यस्य' स्वामिनः सम्बन्धे 'इश्वरः' इति 'वचन' निर्देशो भवति, य इश्वर इति कथ्यते तदाचकात् सप्तमी । यथा—'यस्य' स्वस्य 'इश्वरवचनं' स्वामिनिर्देशः क्रियते तदाचकात् सप्तमी । एवमर्थद्वयस्य सम्बन्धे उभयत्रापि भवति । तदाह पर्यायेण सप्तमीति । स्वस्वामिनोरैक्ये सप्तमी अन्वय प्रातिपदिकाद्यन्वादे प्रथमा । अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते । अधुत्तरपदात्रिव्यं खः स्वार्थे ॥

६४६ । विभाषा कृञि ॥ १।४।२८ ॥

दी— । अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरेऽर्थे । यदत्र मामधिकरिष्यति—विनियोक्ष्यते इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतित्वात् "तिङि चोदात्तवति" (३६७—८।१।७१) इति निघातो न ।

अधि implying 'mastery' is optionally a कर्मप्रवचनीय in connection with the root कृ । Thus यदत्र &c.—Because I shall be employed here. This implies mastery of the employer. Being a कर्मप्रवचनीय here, अधि is not a गति, hence a low pitch is expected from the rule "तिङि—" does not attach to it.

मित— । "अधिरौश्वरे" (६४४—२।४।२७) इति वर्त्तते । मदीयः स्वामी यन् यथात् अत्र ग्रामे मामधिकरिष्यति विनियोक्ष्यते इत्यर्थः । तेन विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अधिकारशब्दो नियोगे दृश्यते । ततो येन केनापि प्रकारेण, उपसर्गतया कर्मप्रवचनीयतया वा, लघातोरधि पूर्वत्वे सति विनियोगार्थो गम्यते । ननु तदा मामिति कर्मण्येव जितौथा, किमधिः कर्मप्रवचनीयतया ? इत्याह 'अगतित्वात्' इति । कर्मप्रवचनीयसंशया गतिसंज्ञावाधात् "तिङि च—" इति सूत्रं न प्रवर्त्तते । 'करिष्यति' इति 'यत्' इति निपातधीमात् उदात्तवत् ("निपातधेनु—", ३६७—८।१।७०) । तथापि अधिरित्यनुदात्तं न । अधेरनुदात्तत्ववारणाय संशया ॥

इति श्रीसारदारजनविद्याविनोदकृतायां

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां मितभाषित्यां सुवथप्रकरणम् ।

सारदाविनोदे

श्रीहरदत्तविरचिता

लघुसिद्धान्तकौमुदी

श्रीसारदारश्चनविद्याविनोदस्य कथाचित् टिप्पन्त्या च समिता ।

श्रीकमुदरज्ञान—(एम, ए)—भिवशाचाख्येण सम्पादिता ।

Saradaraaja's

LAGHU-SIDDHANTA-KAUMUDI

Containing a few notes of :—

SARADARANJAN RAY, M.A., Vidyavinode,

Late Principal, Vidyasagar College.

Edited by—

KUMUDRANJAN RAY, M.A. Bhisagacharya

Author of Meghaduta, Kival, Manu, Gita etc.,

With an original Sanskrit Commentary
and necessary English Translations.

मूल्यं साहस्रपञ्चदशम् ।

Rs. 2-8

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Borrower's Record

atalogue No. Sa 4 V/Dik/Ray.-

Dikshita, Bhat

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Issue Record

Catalogue No. 4V/Dik/Nag. - 446.

Author— Dikshita, Bharatgi.

Title— Siddhanta-Kaumudi.
Vol. II, Pt. 1.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Dr. A. S. Bhagavan	4/8/54	
By Municipal Pky Board		
Dr. S. G. Prasad	28.4.54	

P.T.O.